פרק מו. התכנסות, התאגדות, תנועה ואזרחות

רכח. חופש ההתכנסות

כל אחד רשאי, ולעיתים אף מצווה, להשתתף בהתכנסות.

להתכנסות למטרה חיובית מעלות גדולות. הנביא אומר: "ויאסף כל איש ישראל אל העיר כאיש אחד חברים",[1] ומבאר רש"י: "כל זמן שישראל נאספים למקום אחד קרי להו חברים".[2] כותב הרמב"ם: "אבל ימים טובים הרי כולם לשמחות ולהתקהלויות הגורמים הנאה שהיא הכרחית לאדם על הרוב, והם גם מועילים בהתקרבויות הדרושות להיות בין בני אדם בקבוצים המדיניים".[3] פוסק המשנה הלכות: "בדבר אשר לאחרונה... הנהיגו להתכנס חבורות חבורות... אין לך דבר יותר גדול מלהרבות אחדות וחברות בישראל".[4]

ערך מיוחד יש להתכנסות לצורך קיום מצוות. אומרת הגמרא: " 'וחסרון לא יוכל להמנות' זה שנמנו חבריו לדבר מצוה ולא נמנה עמהם".[5] פוסק הרמב"ם: "כיצד מעלים את הביכורים כל העיירות שבמעמד מתכנסות... שנאמר ברוב עם הדרת מלך...".[6] פוסק ספר חרדים: "ישתדל אדם לעשות המצוה בחבורה ולא ביחיד".[7]

כותב החוקת עולם: "והרבה נכתב בשבח חשיבות האסיפות הציבוריות הן בתלמוד תורה והן בתפילה והן בכל מצוות התורה".[8] מצוות מסוימות ניתן לקיים רק בציבור, כגון תפילות ומעמד הקהל.[9]

התכנסות עשויה להוות כלי בטוי פומבי של תמיכה או מחאה.[10]

על בתי הדין לודא שכל התכנסות תיעשה במסגרת התורה והחוקים. פוסק הרמב"ם: "חייבין בית דין להעמיד שוטרים ברגלים שיהיו מסבבים ומחפשים בגנות ובפרדסים ועל הנהרות כדי שלא יתקבצו לאכול ולשתות שם אנשים ונשים ויבואו לידי עבירה".[11]

אסור לפרנסים למנוע התכנסויות שהן במסגרת התורה והחוקים ועליהם לעודד התכנסויות לצורך מצוה. בשעת הצורך על הפרנסים להגן מפני הפרעות.

לפרנסים סמכות לתקן תקנות המונעות את חופש ההתכנסות מנימוקים של חיזוק הדת או תיקון העולם.[12] בליטא החליטו: "חרם הקדמונים... שלא לעשות קנוניה את רעהו נגד מעמד

---

[1] שופטים כ יא.
[2] רש"י בבלי נדה לד א ד"ה ויאסף.
[3] מו"נ ג מג. וראה העמק דבר ויקרא יט ג.
[4] שו"ת משנה הלכות יב רחצ.
[5] בבלי ברכות כו א.
[6] רמב"ם ביכורים ד טז. וראה מ"ב סימן תרצ ס"ק סב. וראה א"ת ערך ברב עם הדרת מלך.
[7] ספר חרדים הקדמה למצוות ד.
[8] חוקת עולם ב עמ' 361. על תלמוד תורה ברב עם ראה חידו"א סוף ברכות ד"ה ילכו מחיל אל חיל; באור הלכה סימן קנה א ד"ה ויקבע וכו'.
[9] ראה א"ת ערך הקהל.
[10] ראה סעיפים צה ריז ריח.
[11] רמב"ם יום טוב ו כא. וראה שו"ת משנה הלכות יב רחצ. וראה סעיף רכז.

ומצב מעשה שבעה טובי העיר ועניניהם ועסקיהם ותקנותיהם וכל שכן מעשה ראשי המדינה ותקנותיהן... כי יתאספו ויתחברו איש אל רעהו לדבר על עסקי הקהל בלתי הגון בעיניהם, יאמרו אל רעהו חזק ונתחזק להעלות הדבר בפני הקהל או המדינה ע"י קבוץ חבורות אנשים, אף שלא יתקשרו בשום קישור, שהם מתאגדים ומתלחשים טרם בואם לפני ראשי העדה, הרי הם בכלל קשר בוגדים...".[13]

מניעת התכנסות במקרה פרטי מותרת רק באישור בית דין.[14]

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות לחופש ההתכנסות.[15] כותב החוקת עולם: "... בודאי ממשלת ישראל תתן הרשות לעשות אסיפות אפילו ברשות הרבים כל זמן שאינן מבלבלות את הרבים".[16]

*

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "כל אדם זכאי לחירות ההתאספות... בדרכי שלום...".[17] ההכרזה מתירה להגביל את חופש ההתאספות מאותם נימוקים המצדיקים את הגבלת שאר הזכויות והחופשים.[18]

החופש להתקהל מוכר בחוקותיהן של מדינות רבות.[19] החופש כולל כל התכנסות שהיא, בין אם מטרתה להביע דעה, להציג יצירה אמנותית או להפגין.[20] כמה חוקות קובעות כי מותר להתקהל ללא קבלת רשיון.[21] אחרות קובעות שלמדינה מותר להטיל מגבלות בחוק רק על אסיפות הנערכות תחת כפת השמים.[22] חוקות אחדות מתירות לשלטונות למנוע התקהלויות במקום ציבורי רק אם קיימת הוכחה שהן מסוכנות מבחינת בטחון הציבור או מנימוקי בטיחות.[23]

---

[12] ראה כלה רבתי ו ד: "כינוס לרשעים, רעה להם ורעה לעולם וכו' ". וראה בבלי סנהדרין עא ב.

[13] פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ג נו. וראה כיו"ב שם קצט רמ תתל. וראה עלינו לשבח ויקרא עמ' תקטו, שאסור לארגן הפגנה כנגד אישי ציבור בדרישה שהם יפעלו שלא יהרג מבנה שנבנה שלא כחוק.

[14] ראה סעיף צט. וראה תקנות מדינת מעהרין, ועד גידונג תע"ו לפ"ק תקסו (טז).

[15] ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת חוקה של ד"ר כהן עמ' 5 – 16 סעיף 17: "אזרחי ישראל יהיו רשאים להתאסף יחד בצורה שקטה...". מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם. וראה חוקת עולם ב עמ' 369, שיש מקום לדרוש שהמשטרה תאשר עריכת אסיפה.

[16] חוקת עולם ב עמ' 369.

[17] הכרזה סעיף כ.

[18] ראה סעיף צט הערה 1. וראה ההה"מ 871.

[19] ראה ICL חוקת שבדיה 2 1 (3 ; חוקת איטליה 17 (1).

[20] ראה ICL חוקת שבדיה 2 1 (3 (4. על הפגנה ראה סעיף ריח.

[21] ראה ICL חוקת גרמניה 8 (1) ; חוקת מקדוניה 21 (1).

[22] ראה ICL חוקת גרמניה 8 (2) וחוקת יון 11 (2) שלמשטרה יש רשות להיות נוכחת רק באסיפות הנערכות בחוץ.

[23] ראה ICL חוקת איטליה 17 ; חוקת איסלנד 74. קדמוניות היהודים ספר חמישה עשר 366 מספר על תקופת הורדוס שחשש מפני מהומות: "ולאנשי העיר לא הותרה לא אסיפה ולא הליכה או ישיבה בחבורה, אלא הכול היה נתון להשגחה".

רכט. חופש ההתאגדות

כל אחד רשאי, ולעתים אף מצווה, להצטרף להתאגדות.[1]

פסוק מפורש בספר קהלת: "טובים השנים מן האחד",[2] ומבאר המדרש: "'טובים השנים מן האחד', טובים השנים שהם נושאין ונותנין בפרקמטיא מן האחד זה לעצמו וזה לעצמו... שאם יפול ויסתכן אחד מהן חבירו מעמידו והחוט המשולש כד אינון תלת".[3] פסוק מפורש בספר משלי: "איש רעים להתרועע ויש אוהב דבק מאח",[4] ומבאר המצודת דוד: "האיש יאהב את הרעים למען יתרועעו עמו ויתחברו אליו כי לפעמים ימצא אוהב הדבק לאהובו באהבת נפש יותר מן האח ולזה יחפוץ בחברתם בעבור הטובה הבאה לפעמים".[5]

גדולה מעלת ההתאגדות במסגרות רחבות. כותב הרמב"ם: "... כבר ידוע שהאדם מדיני בטבעו".[6] כותב הרדב"ז: "נהגו בכל גלילות ישראל שכל בני עיר ולשון אחד עושין להם קהל בפני עצמו ולא יתערבו עם אנשי עיר ולשון אחר... ובהיותם כולם בני עיר אחת ולשון אחד יהיה השלום מתוך ביניהם לפי שכל אחד מכיר מקומו וערכו".[7] כותב הראי"ה קוק: "הדבר ידוע שהתחלקות מפלגות בעם גדול הוא דבר המועיל לשכלולו של העם, כשהולכות בנתיב הצדק... ואפילו מפלגות של דעות מחולקות בדרכי המוסר וההנהגה המדינית או בעבודת ה' מביאה כל אחת תועלת וטובה, כי כל מפלגה משכללת מקצוע מיוחד שמועיל לעבודת הכלל ושלמותו".[8] על התאגדות על בסיס עדתי כותב הראי"ה קוק: "עולמות מלאי חיים מלאי הוד קדש יש כאן, שבטשטושה של צורה אחת מאלה הצורות החטיביות הננו מאבדים הון גדול שאי אפשר לנו להסיח את דעתנו מערכו הגדול".[9]

ערך מיוחד יש להתאגדות לצורך קיום מצוות, הן מצוות שבין אדם למקום והן מצוות שבין אדם לחברו. כותב הפלא יועץ: "הנה כי כן טוב לגבר להתחבר לכל חבורה של מצוה שיש בעיר

---

1 ראה סעיף רכח.

2 קהלת ד ט.

3 קהלת רבה ד א [ט].

4 משלי פרק יח כד.

5 מצודות דוד שם . וראה בבלי ברכות סג א שלדעת רבי הפסוק מדבר בגנות רבוי הרעים. וראה פירוש הרלב"ג על משלי שם: "לזה ראוי לאדם לקנות לו אוהבים רבים ולא ירבה ברעים".

6 מו"נ ג כז.

7 שו"ת הרדב"ז ג תעב. הפוסקים דנים בשאלה האם בעיר גדולה שיש בה כמה קהילות, היחידה הציבורית הבסיסית היא הקהילה או העיר, ונפקא מינה במקרה שקהילה אחת ממאנת לקבל את מרות שאר הקהילות שבעיר. שו"ת הרד"ך יב פוסק: "ובדבר שאין בני עיר אחד כפופין לבני עיר אחרת אין בני קהל אחד כפופין לבני קהל אחר דכיון דכל קהל וקהל נוהג כמנהגו", וראה שם סימן יא. וראה מג"א על שו"ע או"ח רסג ס"ק כד; ביאור הלכה על סימן תס ד ד"ה וחומרי מקום וכו'. לעומת זאת פוסק שו"ת מהריב"ל ב עב: "דכי היכי דרוב הקהל יכולים לכוף את המיעוט הכי נמי רוב הקהלות יכולין לכוף לקהל אחד". נראה שיש מקום לקשר בין מחלוקת זו ובין שתי הלשונות בפירוש הרמב"ן על התורה דברים טז יח, בענין מנוי שני בתי דינים בעיר שיש בה שני שבטים. בענין מחלוקת הרד"ך והמהריב"ל ראה שו"ת מהר"ם אלשיך נט; שו"ת מהרש"ך א סו; שו"ת בעי חיי יו"ד רד; משא מלך החלק החמישי השער הראשון; משפט שלום סימן רלא קונטרוס תיקון עולם ס"ק לב. וראה סעיף קלג.

8 עין איה ברכות א פרק ראשון רכד. המושג מפלגה כאן אינו בהכרח מפלגה פוליטית.

9 מאמרי הראי"ה א עמ' 46.

יהי חלקו עמהם״.[10] אכן, בקהילות רבות פעלו התאגדויות לדבר מצוה: חברה קדישא,[11] חברת תלמוד תורה,[12] חברת ביקור חולים[13] חברת הקדש עניים,[14] חברת הכנסת כלה,[15] חברת גמילות חסדים,[16] ״חבורות קדושות המיוסדות על השגחת השבת״,[17] חברת ארץ ישראל,[18] ועוד.[19] בוירונה פעלו חבורות של נשים.[20]

בקהילות רבות היו איגודים מקצועיים של עובדים ושל אמנים מסוגים שונים כגון חברת מלמדים,[21] חברת חייטים, חברת שואבי מים[22] ועוד.[23]

יוצאי מדינות שונות התאגדו, פעמים רבות, לצורך קיום מצוות במשותף.[24]

חברי אגודות רשאים לקבוע חוקה לאגודתם[25] ובה מפורטים מטרות האגודה, נוהל קבלת החלטות,[26] נוהל קבלת חברים והוצאתם,[27] נוהל בחירת בעלי תפקידים[28] ובכללם בית דין של

---

10 פלא יועץ ערך חברה.

11 ראה תשובת הרשב״א ג של; שו״ת חתם סופר חו״מ ע; תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת״י לפ״ק רמד.

12 ראה שו״ת אבקת רוכל פה; שו״ת מהרשד״ם יו״ד קנח.

13 ראה שו״ת מהרשד״ם אבהע״ז רלט; שו״ת מהריט״ץ החדשות קצט.

14 ראה שו״ת רבי בצלאל אשכנזי יג.

15 ראה שו״ת חתם סופר יו״ד רמ.

16 ראה שו״ת תורת חיים להרב חיים שבתי מסלוניקי ג ו.

17 משנה ברורה סימן רנו ס״ק ב.

18 ראה שו״ת מהריט״ץ (ישנות) קפו.

19 ראה ההנהגה של הקהילה היהודית במזרח הקרוב משלהי המאה הט״ו ועד סוף המאה הי״ח עמ׳ 97, ושם מ״מ לעשרות שו״ת בענינים אלו. ספר גיטו רומא עמ׳ 153 - 154 מונה 33 אגודות שפעלו ברומא במאות הי״ז והי״ח. וראה ערבים זה לזה בגיטו האיטלקי, חברות גמ״ח 1516-1789 על עשרות אגודות שפעלו בקהילות איטליה. וראה בספר גיטו רומא עמ׳ 154 שבדרך כלל אגודות היו מתכנסות לצורך תפילה ולימוד, עסקו בצדקה או בגמילות חסדים בתחום מסוים, וטפחו עזרה הדדית בין חברי האגודה.

20 ראה פנקס קהל וירונה א רסג.

21 ראה מקורות לתולדות החינוך בישראל א עמ׳ 478 – 487, תקנות של אגודת המלמדים בניקלשבורג משנת תל״ו לפ״ק.

22 ראה יהודים ויהדות במזרח אירופה עמ׳ 163 – 194.

23 ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא ב׳ קנג ואילך, תקנות משנת תצ״ז לחברות בעלי מלאכות בעיר. וראה שו״ת אבני שיש א סז על חברת עושי רקמה בחוטי זהב וכסף.

24 ראה בבלי סוכה נא ב: ״רבי יהודה אומר מי שלא ראה דיופלוסטון של אלכסנדריא של מצרים לא ראה בכבודן של ישראל... לא היו יושבין מעורבין אלא זהבין בפני עצמן, וכספין בפני עצמן, ונפחין בפני עצמן וכו׳... וכשעני נכנס שם היה מכיר בעלי אומנותו ונפנה לשם ומשם פרנסתו ופרנסת אנשי ביתו״. וראה בבלי מגילה כו א שבירושלים היה בית כנסת של טורסיים, ומפרש רש״י שם שטורסיים הם צורפי נחשת. וראה תוספתא מגילה ב י על בית כנסת של (יוצאי) אלכסנדריא שהיתה בירושלים; בבלי מגילה כו ב, שבמחוזא היה בית כנסת של יוצאי רומא. וראה רש״י כת״י בבלי מועד קטן כז ב ד״ה חברותא איכא: ״שאין אנשי חבורה זו מתעסקין במתי חבורה זו שכל חבורה וחבורה יש להן בית הכנסת בפני עצמן״. וראה שו״ת הרדב״ז ג תעב שבמצרים התקבלה הסכמה שכל קהל אחראי לעניים שלו.

25 ראה, לדוגמא, תקנות של חברת גמילות חסדים ברומא שהתקבלו בסוף שנת ש״כ לפ״ק, גטו רומא במאה הט״ז, עמודים 44 – 48. וראה החברה היהודית בערי האימפריה העות׳מאנית במאה הי״ז עמ׳ 275 ציון 729.

26 ראה שו״ת הרד״ך יב ב.

27 על המקובל במקומו ובזמנו ראה החברה היהודית בערי האימפריה העות׳מאנית במאה הי״ז עמ׳ 277 – 279.

28 ראה שו״ת הרשב״א ג של: ״כת הקברים בררו חמשה אנשים לעשות להם תקונים הצריכים להם״. מדברי השואלים - ראה שו״ת המבי״ט ב קעא - מוכח שבעירם היה לכל קהילה חכם ודיין ומעמד בפני עצמו.

האגודה[29] והעונשים הצפויים למי שעובר על התקנות.[30] פוסק הרשב״א: ״כל בני חבורה אחת הרי הם כבני עיר אחת בפני עצמה לכלל דברים אלה״.[31]

חברי אגודה כפופים לתורה. החוות יאיר פוסק: שאלה חבורת מוכרי כסות... יעץ להם גבאי שלהם... נסכימה יחד להתיר בינינו השגת גבול באיזה אופן שיהיה ונמחל זה לזה הפסד ממון שגרם לו חברו... לכן אני אומר... כל המוחלים זה לזה לעשות מעשה שאסרה תורה כגון גניבה ואונאה והשגת גבול, דמלבד דלא ינקה מדין שמים כל עושה אלה מצד שהוא נגד ישוב העולם והנהגתו...״.[32]

הם כפופים לחוקי המקום. פוסק החתם סופר: ״מה שנוגע לכלל הקהלה הרי כולם נגררים אחרי ז׳ טובי העיר שכוללים כל הקהלה ע״ש וזה פשוט מאוד״.[33]

חברי אגודה מצווים לנהוג בנחת ובדרכי נעם ושלום

בנחת אין להם רשות לקצוב עונשי גוף או להעניש את חבריהם שלא מן הדין.[34]

דרכי יושר עליהם להודיע לכל חבר חדש מה היא חוקת ההתאגדות ואילו החלטות התקבלו במשך הזמן.[35]

פרישה מרצון הריב״ש פוסק: ״כל שיצאו מכלל בני החבורה כפי תנאו הקדום ביניהם הרי הותר החרם להם מאליו ואף על פי שלא התנו כן בשעת החרם הרי הוא כאלו התנו״.[36] כותב הפלא יועץ: ״וגם יניחו מקום שיוכלו לחזור בהם לפי הזמן ולפי האנשים, באופן שלא תצא תקלה, ויהיה חברתם לרצון להם ולפלטה גדולה״.[37]

פרישה ללא הכבדה המהרשד״ם הורה שהפורש מבית הכנסת אינו חייב להמשיך ולשלם מסים לאותו בית כנסת.[38]

כבוד לאגודות אחרות פוסק המגן אברהם: ״אנשים שהחזיקו לקבור מתים אין יכולין למחות באחרים שבאו לקבור שבעשיית המצוה כל אחד רוצה לזכות״.[39]

---

[29] ראה שו״ת בנין אריאל חושן משפט עמ׳ 164, שגם אם הדיינים פסולים לדון בדין תורה אין איסור ערכאות.

[30] ראה שו״ת הרשב״א ג של; שו״ת הריב״ש תסו. וראה שו״ת מהרשד״ם יו״ד ק שם שמנודה לאגודתו מנודה לכל עירו. וראה שיירי כנה״ג יו״ד שלד הגהות הטור נה ושם נב שדן בענין זה.

[31] שו״ת הרשב״א ד קפה וראה גם שו״ת תשורת ש״י א.

[32] שו״ת חוות יאיר קסג.

[33] שו״ת חתם סופר או״ח סימן קצג. דוגמא לכך ראה שו״ת מהריט״ץ החדשות סימן קצט. ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא ב׳ קנד החלטה משנת תצ״ז לפ״ק; פנקס ועד ק״ק פאדוואה ח״ב (ט) תקנה משנת שס״ד לפ״ק; שו״ת משנה הלכות מהדורא תניינא ד ריג.

[34] ראה שיירי כנסת הגדולה שו״ע יו״ד שלד הגהות ב״י ס״ק יב. וראה פלא יועץ ערך חברה.

[35] ראה שו״ת אגרות משה חו״מ ב יט. וראה שו״ת תורת חיים ג כג: ״עתה ראובן יצא מהחברה... ואמר שמעולם לא נשבע וראיה לדבר שלא חתם בכתב כללות החברה כמו שאר החברים״.

[36] שו״ת ריב״ש תסו.

[37] פלא יועץ ערך חברה.

[38] ראה שו״ת מהרשד״ם חו״מ שצח.

כותב ספר הברית: "ומה מאד אתפלא על מנהג הרע הזה אשר בדורות הללו ברוב בני אדם מבני עמנו... ולפעמים אפילו בין תופשי התורה ושרי העם, אשר בני ישראל היושבים בארץ זו יאמר בפה מלא אנשי מדינה פלוני כלם רעים ומלאי מרמה אנשי רשע המה ואנשי כוזבא... אף חלק לבם עתה אל משפחותם לבית אבותם הספרדים ישנאו בני ארץ אשכנז ופולין שנאה גמורה אף כי ישבו בעיר אחת עם האשכנזים ויאמרו שבח משפחה לנו כי ממשפחות יהודה אנחנו... ובהפך יאמרו אנשי אשכנז ופולין עליהם אלה הם משפחות מררי במראיהם ובמעשיהם הרעים ומרים אבל אנחנו בני אפרתים ממשפחת רם משפחת מטה אפרים".[40] על ויכוחים בין חסידים ובין מתנגדים כותב סידור תיקון שבת: "ועוד נוסף לזה שכמה פעמים מביא זה עד מאד לידי חילול השם בין עכו"ם, כי מה יאמרו כששומעים ישראל א' יצעק וילעג על חברו בכל מיני צחוק והוללות לפני עכו"ם, האם יש חילול השם גדול מזה כשעכו"ם רואים שבין ישראל עצמם יש חילוק בעבודת הבורא. זה אומר כך וזה אומר כך הלא ראוי לקרוע על זאת".[41]

זהירות מפני מחלוקת פוסק רבי יוסף קארו: "פשיטא... שהאשכנזים הדרים בפליבלא מותרים לאכול מבדיקת הספרדים ולא עוד אלא שאם באו להחמיר על עצמם אינם רשאים מפני הלעז ומפני המחלוקת כי גדול השלום שעליו העולם עומד...".[42]

כותב אחד מחכמי אמשטרדם לועד ד' ארצות על היחסים שבין קהילות שונות בעיר: "ומדוע לא יחרפונו שונאינו ואויבינו ילעגו לנו בראותם כי לא הטהרנו עוד בעון שנאת חנם, אשר תמיד היו בעוכרינו ושוטני נפשנו, והיא לבדה החריבה את עירנו, שרפה את היכלנו והגלתנו מארצנו...".[43] כותב הנצי"ב: "וזה שצעק ירמיה הנביא: 'מה תיטיב דרכך לבקש אהבה וגו' גם בכנפיך נמצאו דם נפשות אביונים נקיים לא במחתרת מצאתים כי על כל אלה'. פירוש, שהיו בימיו אגודות והיו מתפארים שהמה באהבה ושלום מכל בני אדם, ואמר הנביא כי לא כן, שהרי גם בכנפיך נמצאו דם נפשות נקיים ולא משום איזה גניבה וכדומה אלא משום שלא היה באגודתכם. נמצא באה אגודתם לרציחה ואין בזה שבח של שלום אלא באופן שיהיו נזהרים גם מלעשות רעה עם מי שאינו באגודתם".[44]

---

[39] מג"א על שו"ע או"ח קנג ס"ק מא. מסתבר שדבריו תקפים לגבי כל אגודה. דיון רחב על מונופול מעין זה ועל משמעותו ראה שו"ת דברי מלכיאל ה קיג. על מונופול בתחום הכלכלי ראה סעיף רנח.

[40] ספר הברית ב מאמר יג אהבת רעים פרק כח.

[41] סידור תיקון שבת בהקדמה.

[42] שו"ת אבקת רוכל ריב. וראה שו"ת תשובות והנהגות א שמז, על הנהגת בעל תוקע ספרדי התוקע ביום שני של ראש השנה בקהילה אשכנזית.

[43] מכתבו של הרב יאשיה פארדו כת"י, מובא בפנקס ועד ד' ארצות שה משנת תל"א. (המהדיר שייך מכתב זה לשנת תל"א, ולפיכך ההערה במהדורה השניה שם שכאילו מדובר בבנו של ר' דוד פארדו בעל השושנים לדוד בטעות יסודה כי הרב דוד פארדו נולד רק בשנת תע"ח). וראה הקדמה לסידור תיקון שבת: "עד מתי נהיה שתי כיתות שתי אגודות זה יישר וזה יעקם זה יכשור וזה יאסור זה יאמר זו הדרך לכו בה לעבוד את ה' אלקינו זה יאמר לא כי שקר אתה דובר אלא זהו הדרך הנכון ואין לזון ממנו... החסיד ילעוג על המתנגד ומתנגד על החסיד...". וראה מגילת ספר עמ' 142 על הספרדים באמשטרדם: "כי היה בחרם אצלם שלא יתנו ויהנו מכיס של צדקה לעניי אשכנזים, יהיו מי שיהיו".

[44] הרחב דבר, העמק דבר בראשית יא ו אות א. וראה שו"ע חו"מ רלא כסף הקדשים על סעיף כז. וראה פ"ת שו"ע יו"ד שסא א: "ואע"ג דקי"ל דבני חבורה יכולים להסיע על קיצתם היינו על בני חבורה שלהם וברצון כולם ובהסכמת הת"ח חבר עיר עמהם. אבל לעשות תקנה להוציא ממון על מי שהוא חוץ לחברה שלהם...

כדי להבטיח שחברי אגודה לא יקבלו החלטות הפוגעות שלא כדין במי שאינו חבר אגודתם עליהם לקבל הסכמת אדם חשוב להחלטותיהם.[45] פוסק הריטב״א: ״כל בעלי אומניות בענין אומנותן כבני העיר בעסקי העיר חשיבי, ואסיקנא דהני מילי דליכא אדם חשוב אבל איכא אדם חשוב בעיר אין להם רשות לעשות שום תנאי זולתו או מפני כבודו או כדי שיראה שיעשו כראוי ושאין בו הפסד לבני העיר״.[46]

כך נהגו בקהילות. במעהרין תקנו: ״כל החברות של מצוה בכל קהלה וקהלה כמות שהיא משנים קדמוניות לא יוכלו לבטל אפילו בהסכמות הרוב מהחברא, אם לא בידיעות חבר עיר והאלופים, ראשים וטובים ושבעה טובי העיר או על פי הסכמות הרב מדינה נר״י״.[47] עוד תקנו במעהרין: ״חבורות קברנים שבכל קהלה וקהלה אשר להם תקנות יהי׳ על פי חבר עיר״.[48] בפוזנא החליטו: ״מושיבים להחברות רב״.[49]

על בתי הדין למנוע מהתאגדויות לפעול בניגוד לתורה או לחוקים.

על הפרנסים לפעול בדרכים הבאות כדי לסייע להתאגדויות

הגנה על חופש ההתאגדות פוסק המהר״י ן לב: ״דלא יש כח ביד טובי העיר ולא ביד רוב הקהל לכוף את המיעוט שלא יצאו מהקהל לקהל אחר״.[50] פוסק מהרשד״ם: ״פשוט יותר מביעתא בכותחא שאין כח לשום קהל להכריח לשום יחיד שיבא ויתפלל בבית הכנסת אשר התפללו אבותיו״.[51]

פוסק מהרשד״ם: ״... אין ספק שהאיש או אנשים אשר דברו סרה על חברה קדושה ההולכים בדרכי ה׳ גדול עונם מנשוא וחייבים עונש גדול וצריכים תשובה ולבקש מחילה וסליחה וכפרה...״.[52]

בפוזנא תקנו: ״ראינו שמצד העדר השגחה זו שנים רבים מצד אלופי הקהל על עלילות החברות הנ״ל... וזה גורם להיות תמיד רעש ומהומה ביניהם, על כן חובה עלינו לישר ההדורים ולתקן תקנות האלה לטובת כלל הקהילה״.[53]

לאו כל כמיניהו״. על התאגדות פועלים והאיסור לפגוע במי שאינו חבר בה ראה שו״ת אגרות משה חו״מ א נט.

[45] ראה סעיף קכט.

[46] חידושי הריטב״א על בבא בתרא ט א. וראה שו״ע חו״מ רלא כח. וראה סעיף רסה.

[47] תקנות מדינת מעהרין ועד גידונג תע״ו לפ״ק תקסו (טז). על אדם חשוב ראה סעיף קכט.

[48] תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת״י לפ״ק רמד.

[49] פנקס הכשרים של קהילת פוזנא ב׳ קנד החלטה משנת תצ״ז לפ״ק. וראה שם שמנוי הרב לחברות נעשה על ידי הפרנסים.

[50] שו״ת מהר״י ן׳ לב ב עב. יש להוסיף כי במקום שבני האגודה נשבעו שלא לפרוש מהאגודה הרי שפרישה מותנית בגדרי התרת שבועות, ראה לדוגמא שו״ת מים עמוקים ב סב. וראה שו״ת תורת חיים ג כד העומד על התקלות שנגרמו כתוצאה מכך שחברי האגודות היו נשבעים.

[51] שו״ת מהרשד״ם או״ח לה. וראה שו״ת תורת חיים ג כד: ״אמנם זה החברה של קברים אין יכולין לכוף לאיזה איש מבני המדינה להכנס עמהם בחומר הסכמתם״.

[52] שו״ת מהרשד״ם יו״ד ק.

[53] פנקס הכשרים של קהילת פוזנא ב קנג׳ החלטה משנת תצ״ז.

תמיכה בהתאגדויות קהילות אחדות העניקו תמיכה כלכלית לאגודות.[54]

באיזמיר החליטו: "... כשנבנו הבתי כנסיות משריפה שנשרפו בשנת התקל"ב הסכימו בכל חוזק ותוקף בכח התורה ובכח החרם כי כל יחיד אשר ילך מבית כנסת שלו לבית הכנסת אחר חייב ליתן התחילה חלקו הנוגע לו בחובות הבית הכנסת שהוא חייב ואחר כך ילך להתפלל למקום שלבו חפץ...".[55]

מתן עצמאות פוסק המהר"ם שיק: "והנה בכל עיר ועיר חבורות שונות, חבורה קדושה וחבורה ת"ת וכן שארי חברות... וברוב הקהילות נוהגים שאין להקהל רשות עליהם, ונראה לי שהיא מדינא".[56] מהר"ח פאלאג'י פסק: "אלו המשתדלים שנתבררו לאוספי דל וקבילו עלייהו כל עם הקהל לא יוכלו הט"ה שבכולל להשתרר עליהם כנגד היסוד לשנות מאוספי דל לת"ת".[57] בשאלוניקי תקנו: "לא יוכל שום פרנס מפרנסי החברה הבאים אחרינו לקבל תחינה משום חכם הבא לדבר על לב פרנסי החברה הנזכרת על ענין מנוי שום פרנס, ולא תחינת שום אדם מגדולי העיר".[58]

פיקוח כותב הראי"ה קוק: "ההתחלקות וההתכללות, כשהם משולבים במדרגה נאותה והגונה הם מעמידי האושר וההצלחה החבורתית... כשישים לב שאף שטוב מאד הוא ההתאחדות של כחות רבים למרכז אחד... צריך שכל אחד יעמוד בעניניו השייכים לו כל זמן שאינם רעים ומשחיתים".[59]

אסור למנוע התאגדות בגלל נימוקים שרירותיים. פוסק הריב"ש: "קשה הדבר ורע ומר, ישתקע ולא יאמר, שהצבור יסכימו לבל יתפללו עשרה בבית תפלה שיבנה אי זה יחיד מכאן ואילך ויקדישנה. כי העושה זה, מונע רבים מעשות מצוה, ורחמנא ליצלן מעונשיה".[60]

עם זאת פרנסים רשאים להטיל הגבלות על חופש ההתאגדות מנימוק של חיזוק הדת או תיקון העולם. הראנ"ח פוסק: "... ואין להד מגדר מלתא גדול מזה למנוע סיבות המחלוקות והקטטות מקהל עדת ישראל... ולכך יפה עשו הראשונים שעמדו וגדרו את הפרצה הזאת, ותקנו שלא יוכלו לעשות חבורות אפילו לדבר מצוה שלא ברשות החכמים".[61] בפאדוואה החליטו: "... כי

---

[54] ראה החברה היהודית בערי האימפריה העות'מאנית במאה הי"ז עמ' 283 ציון 771. וראה סעיף רסט בדיון על מדיניות הרווחה.

[55] ראה משא חיים מערכת ב ד.

[56] שו"ת מהר"ם שיק חו"מ יט. וראה תשובות מהרי"א א כז.

[57] שו"ת חיים ביד סז. וראה פנקס קהל רומא החלטה 105 משנת שפ"א לפ"ק.

[58] מכתבי דודים מיין ח"א מחברת ב עמ' 99. מצוטט בספר החברה היהודית בערי האימפריה העות'מאנית במאה הי"ז עמ' 253.

[59] עין איה ברכות ב ביכורים לה.

[60] שו"ת הריב"ש שלא. וראה מג"א שו"ע או"ח קנד ס"ק כג.

[61] שו"ת מים עמוקים ב נט. וראה שו"ת מהרשד"ם יו"ד קמז; שו"ת מהרש"ך ב פב; שו"ת דבר שמואל רמג; שו"ת מהריט"ץ החדשות קצט; שו"ת חיים ביד צח ד"ה טעם הט'. וראה החברה היהודית בערי האימפריה העות'מאנית במאה הי"ז עמ' 287 – 289. וראה ערוך השלחן יורה דעה שלד לז: "המעכב את הרבים מלעשות מצוה [כגון שרוצים לבנות בהכ"נ והוא מעכב וזהו כשהכרח לבנותו שאין מקום להתפלל או כגון שהישן אינו מכיל כולם אבל אם מפלגה אחת עושים קשר לבנות בית הכנסת לעצמם בלא טעם נכון אין זו מצוה והרבה קלקולים יש מריבוי וכו' וכן בשארי ענינים]. כיוצא בזה תקנו תקנות שלא לעבור מקהילה לקהילה, וראה לדוגמא שו"ת אבקת רוכל רו. וראה ההנהגה של הקהילה היהודית במזרח הקרוב משלהי המאה הט"ו ועד סוף המאה הי"ח, נספח לפרק ג ומ"מ שם.

בימים הראשונים נחה שקטה הארץ תחת צל חבורה אחת, איש את רעהו יעזורו והאמת והשלום אהבו. ומאז שקמה לשטן לה חבורה אחרת רבו האיבות והקטטות בקהלינו... עוד יושם פארט מצדינו פרנסים שלא תעמוד ולא תראה ולא תמצא עוד שום חבורה מלבד חבורת ת״ת וג״ח אשר נהייתה עד עתה...״.[62] פוסק הרב ברדוגו: ״כי כמה קלקולים נמשכים מריבוי בתי כנסיות עד שעומדים בני אדם שאינם הגונים ונוטלים שררה שלא כדין לירד לפני התיבה להתפלל בצבור ונמצאת כל התפלה של הצבור מקלקלת ואין בנו כח להעמיד משפטי הדת על לכל ישראל״.[63] בפאדוואה תקנו: ״... שכל הנמנה עתה בקהל בבית הכנסת הגדולה וכן כל הנמנה בבית הכנסת מהלועזים יתמיד להמנות תמיד עם אנשי הכנסת שלו...״.[64]

הגבלת חופש ההתאגדות של יחידים במקרים פרטיים צריכה להיות על דעת בית דין.[65]

לתמיכה בהתאגדויות ובעיקר בהתאגדויות של מצוה משקל רב בפסיקה ובהוראה. מהרשד״ם הורה שהמבזה חבר אגודה העוסקת בגמילות חסדים ראוי לעונש גדול.[66] הרב שטרנבוך מורה: ״... אם מותר לו לפתות אנשים מבית הכנסת אחר שיבואו להתפלל אצלו... הרבה פעמים אין הצר שוה בנזקו... וצריכים ליזהר בענינים אלו מאד...״.[67]

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות להתאגדויות.[68] על זכות בני עדות אשכנז וספרד להתאגד כותב הרב עוזיאל: ״זכות מלאה תנתן לכל קהלה וקהלה להקים לה בתי כנסת ובתי מדרש ומוסדות חסד וצדקה וחנוך שיתנהגו על ידם...״.[69]

---

[62] פנקס ועד ק״ק פאדוואה א נז מד. אחר כך התירו לייסד חבורות חדשות ראה שם החלטה רנו.

[63] שו״ת משפטים ישרים ב קכה. וראה כרם חמר ב ספר התקנות קעז משנת תק״י לפ״ק; תקנות חכמי מכנאס תקנה י.

[64] פנקס ועד ק״ק פאדוואה א קנח, החלטה משנת שד״מ לפ״ק.

[65] ראה סעיף צט.

[66] ראה שו״ת מהרשד״ם יו״ד ק.

[67] ראה שו״ת תשובות והנהגות א תתלד.

[68] ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת חוקה עמ׳ 5 – 16 סעיף 15 2): ״כל עדה דתית תיהנה מעצמאות מלאה בהנהלת ענייניה. הרשות תהא בידה לרכוש ולנהל נכסים, וכן לקיים את מוסדותיה לדת ולצדקה״. וראה סעיף 17: ״אזרחי ישראל יהיו רשאים... להתאגד באגודת חברים, על פי הוראות סדר אשר יורו חוקי המדינה... חרות זו לא תחול על אסיפות ואגודות אשר תכליתן היא לדכא זכויות אדם וחרויות יסוד, או למגר את שיטת הממשל הדמוקרטי״. מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם. וראה קונטרס חיובי שכנים ותקנת הקהילות על שו״ע חו״מ קסג ג, עמ׳ עג, שבימינו אם יש בעיר אחת כמה קהילות, ולכל קהילה מוסד חינוכי משלה, אפשר לחייב רק את בני הקהילה לממן את הוצאות המוסד ולא את שאר בני העיר ובודאי לא את ״הציבור של כל העולם״, ונימוקו הוא: ״דכל קהילה נחשבת כעיר בפני עצמה״. וראה שו״ת תשובות והנהגות ג רפח ושם ה רעז. וראה חוקת עולם ב עמ׳ 367. ראה שו״ת אגרות משה חו״מ א לח, שחברי בית כנסת שפרשו מקהילתם אינם רשאים להקים בסמוך בית כנסת אחר, שעשוי להתחרות עם הראשון. זה המקום להעיר כי מעולם לא נשמעה בישראל הקריאה כעין זו שיצאה מפי רוסו (Jean Jacques Rousseau) שלא לאפשר במדינה התאגדות כל שהיא, קריאה שבעקבותיה עלתה הצעה בבית הנבחרים הצרפתי לאסור בין השאר הקמת איגודי עובדים, ראה The Principles of Political Thought עמ׳ 316 - 317. אמנם כן נשמעה הדרישה בישראל (דרישה המונחת ביסוד שיטתו של רוסו ושל אחרים) שכל אחד ובכלל זה החבר באיגוד צריך לראות לנגד עיניו את טובת הכלל.

על זכות הנהלת אגד להעניש נהג ולקנוס אותו פוסק הרב זילברשטיין: "... כאן לא מדובר בבית משפט, אלא במסגרת משפטית פנימית של חברת אגד... במקרה כזה של בית משפט פנימי מותר לקחת את כל מה שבית המשפט הטיל על הנתבע, הגם שאינו לפי דין תורה".[70]

בימינו מוכרת התאגדות שלא היתה מוכרת בימי קדם והיא ההתאגדות הפוליטית.[71] דיינים ומורי הוראה רואים חברי מפלגה כחברי אגודה,[72] ומכירים בזכותם לנהוג כחברי אגודה בכל דבר, ובכלל זה למנות לעצמם פרנסים ודיינים[73] ולערוך הסכמים עם מפלגות אחרות.[74] נציגי מפלגה כפופים לתקנות מפלגתם.[75]

*

המומחים למדעי המדינה עומדים על חשיבות התאגדויות מכל הסוגים מהבטים שונים.[76] יש מהם הטוענים שמן הראוי שהמדינה תסייע להתאגדויות השונות.[77]

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "כל אדם זכאי לחירות ההתאספות וההתאגדות בדרכי שלום. לא יכפו על אדם השתייכות לאגודה".[78] האמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות קובעת: "לכל אדם תהיה הזכות לחופש ההתאגדות עם אחרים".[79]

---

[69] תחוקה לישראל על פי התורה א 257. וראה שם חלק ג עמ' 46 שהרב עוזיאל הביע את השתוממותו שהחוקה המוצעת אינה כוללת מאומה בענין "הדברים הנוגעים לשני שבטי ישראל האשכנזים והספרדים".

[70] עלינו לשבח במדבר עמ' תקכח.

[71] ראה סעיף קכא.

[72] ראה שו"ת אגרות משה יו"ד קמח, שאגודת ישראל נחשבת כבני העיר משום שהם ציבור ולא יחיד.

[73] ראה הרב אברהם שרמן, "מעמד בית דין פנימי של תנועה על פי ההלכה", תחומין יד עמ' 160: "כל ציבור רשאי להתאגד באופן זה ולמנות לעצמו בית דין שיפסוק על פי שיקול דעתו בלא כפיפות לדין תורה, אף על פי שהיושבים בו אינם מוסמכים להיות דיינים בבית דין". וראה שם את החילוק בין בית דין כזה ובין ערכאות של נכרים.

[74] ראה פד"ר ו עמ' קכא פסק דין של בית הדין הרבני ברחובות המחייב נציג בעיריה של מפלגה אחת להתפטר ולאפשר לנציג של מפלגה אחרת להכנס במקומו.

[75] ראה שו"ת זקן אהרן (וואלקין) תנינא חו"מ קעט שאם נציג מפלגה התחייב שלא לחוות דעה באסיפות הקהל בטרם יתייעץ עם חברי המפלגה ולאחר מכן לא נשמע להחלטות המפלגה, רשאים חברי המפלגה לדרוש את פיטוריו.

[76] ראה Human Development Report 2000 לאורך כל הדו"ח על חשיבות ארגונים שאינם ממשלתיים NGO (non-governmental organizations) בקידום ההתפתחות האנושית, קידום זכויות האדם וכו'. על חשש השלטון מפני התאגדויות בימי קדם ראה קדמוניות היהודים ספר ארבעה עשר 215 שגאיוס קיסר אסר לכנס אגודות ברומא.

[77] בימינו פועלת בארצות הברית התנועה הקומיוניטרית (Communitarian) ועל מצעה ראה The Spirit Of Community עמ' 253 – 267. לדעתה, על המדינה לתמוך בחברה ובמוסדותיה. ניתוח ההשקפה הקומיוניטרית ראה Political Philosophy 182 – 185.

[78] הכרזה סעיף כ.

[79] כתבי אמנה 1040 22 1 וראה ההה"מ 872. לא מובן מפני מה הניסוח באמנה בענין התכנסות הוא "זכות להתכנסות" ואילו בענין התאגדות הניסוח הוא "זכות לחופש ההתאגדות".

"חופש ההתאגדות במפלגות פוליטיות מהווה חלק מזכות האדם להתאגדות".[80] האמנות מכירות גם בזכות עובדים להתאגד באיגודים מקצועיים.[81]

מדינות רבות קובעות בחוקתן את החופש להתאגד.[82] חלקן מציינות שהחופש להתאגד הוא לכל מטרה - פרטית או ציבורית.[83] חלקן קובעות שאין לכוף אזרח להתאגד ואין לכופו לפרוש מהתאגדות.[84]

מדינות אחדות קובעות בחוקתן פיקוח ציבורי על המפלגות, ודרישה לקבל דיווח על הכנסותיהן והוצאותיהן.[85]

על מדינה להגביל התאגדויות הפועלות בניגוד לחוק או החותרות תחת עקרונות החברה. לדוגמא, כותב פרופ' דינשטיין: "מפלגה נאצית אינה יכולה להסתמך על חופש ההתאגדות במפלגות או על חופש ההשקפה הפוליטית, שעה שכוונתה לחתור תחת אושיות המשטר המאפשר הנאה מזכויות האדם".[86]

ההכרזה מתירה להגביל את חופש ההתאגדות מאותם נימוקים המצדיקים את הגבלת שאר הזכויות והחופשים.[87]

בכמה מדינות אוסרת החוקה התאגדות למטרה פלילית.[88] מדינות אחדות מציינות במפורש כי אסורה התאגדות המיועדת לשלילת זכויות יסוד או להתערבות בהליך שיפוטי.[89] חוקות אחדות אוסרות הקמת אגודות סתר.[90]

במדינות אחדות קיימת הוראה חוקתית האוסרת הקמת מפלגות הפועלות נגד עקרונות הדמוקרטיה,[91] נגד עצמאות המדינה[92] או שאינן מכירות בגבולותיה.[93] כמה חוקות אוסרות הקמת מפלגות התומכות בשימוש בכח[94] או המנהלות תעמולה למלחמה או לשנאה אתנית, דתית או גזענית.[95]

---

[80] ההה"מ 876.

[81] ראה סעיף רסה.

[82] ראה ICL חוקת שבדיה 2 1 (5), חוקת איטליה 18 (1) וחוקת גרמניה 9 (1).

[83] ראהICL חוקת שבדיה 2 1 (5).

[84] ראה ICL חוקת ברזיל 5 XX שאין לכוף אדם להיות חבר בהתאגדות ואין לכופו להשאר בהתאגדות.

[85] ראה ICL חוקת גרמניה 21 (1); חוקת ארגנטינה 38 (4).

[86] ההה"מ 841.

[87] ראה סעיף צט הערה 1.

[88] ראה ICL חוקת גרמניה 9 (2) שניתן להגביל התאגדות למען מטרות פליליות או הפועלות נגד הסדר החוקתי או כנגד הבנות בינלאומיות.

[89] ראה ICL חוקת סלובקיה 27 (2) (3).

[90] ראה ICL חוקת איטליה 18 (2) שאסור ליצור התאגדויות סודיות או התאגדויות בעלות אופי צבאי.

[91] ראה ICL חוקת צרפת 4, חוקת קרואטיה 6 (2), חוקת גרמניה 21 (2).

[92] ראה ICL חוקת קרואטיה 6 (2).

[93] ראה ICL חוקת צרפת 4, חוקת צ'כיה 5 וחוקת קרואטיה 6 (2).

[94] ראה ICL חוקת צ'כיה 5, חוקת בלרוס 5 (3).

[95] ראה חוקת בלרוס 5 (3).

רל. חופש תנועה ומגורים

כל אחד רשאי, ולעיתים אף מצווה, לעזוב את מקומו וללכת למקום אחר הן באופן זמני והן באופן קבוע. אין איסור להחליף מקום מגורים, גם אם כתוצאה מכך נאלצים לשנות מנהגים בעניני איסור והתר.[1]

חופש תנועה עשוי להיות גורם מכריע במלוי צרכים חיוניים

- קיום מצוות נשיאת אשה,[2] תלמוד תורה[3] והפצתה[4] ועוד[5]
- פרנסה כותב הפלא יועץ: "אם יראה לו שבעיר אחרת יוכל למצא פרנסה... יכתת רגליו וילך לו מארצו אל אשר ימצא לבקש לו מנוח אשר יטב לו".[6]
- מתן טיפול רפואי[7] או קבלתו[8]
- המלטות מסכנה[9]
- נימוקים חברתיים[10]

חופש בחירת מקום מגורים עשוי להיות מכריע במלוי צרכים חיוניים

- כפרת עוונות[11]
- התרחקות מאדם רע ומשכן רע[12]
- פרנסה
- בריאות הגוף והנפש[13]
- חינוך הילדים[14]
- עזיבת עיר שפרנסיה משתררים או מכבידים יתר על המדה[15]

---

1 ראה ערוך השלחן אורח חיים תסח ו.

2 ראה ש"ך שו"ע יו"ד רלט ס"ק כב. וראה סעיף רלב.

3 ראה משנה אבות ד יד: "רבי נהוראי אומר הוי גולה למקום תורה". וראה בבלי סנהדרין לב ב: "... הלך אחר חכמים לישיבה". וראה רש"י בבלי שבת קמז ב ד"ה הוי גולה למקום תורה.

4 ראה סעיפים קע קעא.

5 ראה בבלי סנהדרין לב ב: "... הלך אחר בית דין יפה...". על עליה לרגל בזמן הזה ראה א"ת ערך ירושלים. וראה בבלי פסחים מט א: "ההולך לשחוט את פסחו ולמול את בנו, ולאכול סעודת אירוסין בבית חמיו...".

6 פלא יועץ ערך עניות. קיימת אפשרות להיות רוכל וכדי.

7 ראה רמב"ם דעות ד כב שאין מצוה שיהיה רופא בכל עיר.

8 ראה שמירת שבת כהלכתה מ נא. וראה שם לו ח. וראה ישי"ש יבמות ח יב בשם הראבי"ה.

9 ראה בבלי ב"ק ס ב: "רעב בעיר פזר רגליך"; שו"ע יו"ד קטז ה. וראה בבלי בבא מציעא לט א וכן בבלי לח ב על בורחים מסוגים שונים.

10 ראה מג"א שו"ע או"ח תקלא ס"ק ז: "יצא... לראות פני חבירו שרי דמקרי מצוה". וראה רמב"ם דעות ו א.

11 ראה רמב"ם תשובה ב ד, וראה שו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן רפה.

12 ראה רמב"ם דעות ו א - ב. וראה שו"ע אבהע"ז עד יא - יב: "האיש שאמר איני דר במבוי זה מפני שבני אדם רעים או פריצים או עובד כוכבים בשכונתי ואני מתירא מהם שומעין לו... ואפילו היה המדור שלה, מוציאין אותה ממנו. וכן היא שאמרה כן...". וראה סעיף קפא בדיון על היחס לרשעים.

13 ראה רד"ק מיכה ה י: "כי האויר צר בכרכים, ובפרזות הוא רחב וטוב לבריאות הגוף".

14 ראה סעיף רעז.

- פוסק הרב מלכי: "כל עיר שאינה מתוקנת בתיקוניה אסור לדור בתוכה".[16]
- התרחקות לשם שמירה על השם הטוב[17]
- מגורים בירושלים[18]

על הפרנסים להגן על חופש התנועה ולסייע לעוברי דרכים.[19] זו מדת התורה. פסוק מפורש בתורה: "וקדשתם את שנת החמישים שנה וקראתם דרור בארץ לכל יושביה...", ומפרש רש"י: " 'וקראתם דרור' - ... אמר ר' יהודה מהו לשון דרור, כמדייר בי דיירא ומסחר בכל מדינה וכו', שדר בכל מקום שהוא רוצה ואינו ברשות אחרים".[20]

התורה אינה אוסרת לגור בערים גדולות,[21] לגור בכפרים, ללכת במדברות או לשוט בימים.[22] כותב הנצי"ב: "וכן בסדום וחברותיה נגעה בהם יד ההשגחה ומדת הדין הקשה בגלל שבטלו ישוב העולם שיהא האדם מתהלך ממקום למקום".[23]

על בתי הדין לודא שחופש התנועה הוא במסגרת התורה והחוקים. לדוגמא, עליהם למנוע יציאה מהעיר או כניסה אליה בשבתות ובמועדי ישראל.

אין התר לפרנסים למנוע באופן שרירותי את עזיבת העיר.[24] פוסק מהריב"ל: "שיתן אדם הבחירה ביד שבעה טובי העיר שיכופו אותו לדור באותה המדינה ולא ללכת לעיר אחרת הוא

---

[15] המוציא לאור לספר המאורות על מסכת חולין עמ' טז, מצטט מתוך מכתב שרבינו מאיר המעילי התכוון לשלוח למלך צרפת: "הנה נהפך עלינו אדונינו המלך וגזר על בני עמנו אשר תחת ממשלתו כמה חוקים ומשפטים, לא צדקו לפי התורה והנביאים... האחד שחקק חוק על בני עמנו לבלתי יוכל יהודי לצאת מתחת מושל אחד לעבור תחת מושל אחר... כי בחוק זה מכרנו להשמיד להרוג ולאבד ביד שרי הארץ יום יום...". וראה דרשות הר"ן הדרוש הראשון עמוד ו: "ואין ספק כי אותם הצדיקים אשר היו יחידים בדורות ההם היה להם חלוק האומות והממשלות לטוב ולתועלת, כי כאשר תצר להם האומה באיזה מלכות, ישוטטו אל ארץ אחרת שיוכלו שם לעבוד ש"י כרצונם...". וראה מעלות העברים עמ' 35. וראה הגהות מימוניות אישות יג ס"ק ה בשם ר"ת: "פעמים שאין מוציא אפילו מעיר לעיר ומכרך לכרך דבזה הכרך אין המושל כל כך קשה כמו באותו כרך והוי כמוציא מנוה היפה לנוה הרעה". וראה סעיף פח הערה 29.

[16] ראה אליעזר ריבלין, "תקנות ציבור וסדרי משפט", המשפט העברי קובץ שני עמ' 97. וראה שו"ת עדות ביהוסף ב מא.

[17] ראה שו"ע אבהע"ז ע יב.

[18] ראה שו"ת ציץ אליעזר יג כב. וראה לעומתו קובץ תשובות ג עמ' ערה. וראה א"ת ערך ירושלים.

[19] על שירותים לעוברי דרכים ראה סעיפים רנב רנג רפב.

[20] רש"י ויקרא כה י בעקבות הספרא, וראה כעין זה בבלי ראש השנה ט ב.

[21] על ההשלכות של ישיבה בכרכים ראה סעיף פו הערה 38.

[22] ראה בבלי דרך ארץ זוטא י: "הוא היה אומר יושבי כפרים והולכי מדבריות חייהם אינן חיים וממונם אינן שלהם ובניהם אינן שלהם". וראה בבלי עירובין נה ב. וראה שו"ת תשובות והנהגות ב סג, שחכמים גם לא הורו לבני כפרים, שאין להם מנין לעבור ולגור בעיר.

[23] "שאר ישראל", דרשות הנצי"ב ד, עמ' קסב.

[24] ראה שו"ת ציץ אליעזר יג כב, שמי שגר בעיר העתיקה, בתוך גבולות חומות ירושלים של ימי בית שני אינו רשאי לעזוב את ירושלים אם אין הצדקה לכך, אך לא שמענו שכופים על כך.

דבר שלא עלה על דעת אדם״.[25] פוסק הרמ״א: ״דבר פשוט הוא שאדם יכול לגור בכל מקום שירצה ואין בני העיר יכולים למחות בו״.[26]

הפרנסים אינם רשאים להתנות את עזיבת הקהילה בדרישות לא סבירות. הרשב״א מורה שאי אפשר לעכב משכונות ממי שרוצה לעזוב את העיר.[27] פוסק מהר״י בי רב: ״אינו חייב ליתן מסים וארנוניות אלא בעודו בעיר אבל אם יצא מן העיר ללכת לישב בארצו ובמקומו פשיטא שאינו חייב ליתן מס וזה פשוט אפילו לתינוקות של בית רבן״.[28]

אין התר לפרנסים להכריח איש, באופן שרירותי, לעזוב את העיר. פוסק ר׳ יוסף קארו: ״דהרבה צער הוא לו שיניח מלאכתו ועירו וילך לו בורח לעיר אחרת״.[29]

אין התר לפרנסים למנוע איש מלבקר בעיר[30] או מלהתישב בה[31] ואין לדרוש מהתושב החדש תשלומים לא סבירים.[32]

עם זאת, הפרנסים רשאים להגביל את חופש היציאה מן העיר באופן זמני בנימוק של תיקון העולם. ההגהות מימוניות מביא את התוספתא: ״מי שהיה בלן לרבים או ספר לרבים ונחתום לרבים ואין שם אחר אלא הוא והגיע שעת הרגל ומבקש לילך לביתו יכולין לעכב על ידו עד שיעמיד אחר במקומו, אבל אם יש שם אחר בלא הוא אין יכולים לכופו שישאר או שישכור אחר במקומו״.[33]

מותר להגביל את חופש המגורים בעיר מאותו נימוק. ספר חסידים כותב על חזקת ישוב: ״כל מי שמקבל בעיר בני אדם להתיישב שם שיש הפסד או היזק לאחרים לבסוף יהיו למקבלים למכשול ולרעה לזרעו״.[34] בפוזנא התקבלה החלטה בדבר סוחרים ברכוש גנוב: ״אותן אנשים שעדיין עומד חוצה בהשגחה פרטית למנוע אותם מלדור בכאן בקהילתינו הקדושה כשיבוא

---

[25] שו״ת מהריב״ל ב עב. וראה שאלות ותשובות הגאונים בתראי מה; חזה התנופה בסוף חיים שאל לחיד״א סימן טו. וראה בן יהוידע על כתובות קיא א ד״ה ההוא דנפק מפומבדיתא לבי כובי שמתיה רב יוסף.

[26] שו״ת הרמ״א עג. וראה שו״ע חו״מ קנו ז בהגה: ״... דיוכל אדם לגור בכל מקום שירצה...״. וראה פנקס קהל קאסאלי מונפיראטו החלטה שכא משנת ש״פ לפ״ק, בדבר מכתב המלצה למי שרוצה לעזוב את העיר.

[27] שו״ת הרשב״א ג תד. וראה שו״ע חו״מ רצ כג: ״אפוטרופוס... אינו יכול לחזור בו... אבל אם הולך מן העיר מביא הנכסים לב״ד והם ממנין אחר״.

[28] שו״ת מהר״י בי רב כב. וראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת״י לפ״ק רה. וראה שו״ת שאלת יעב״ץ א עח.

[29] בדק הבית על בית יוסף טור אבן העזר יג. וראה ספר החינוך תי. וראה נחמיה יא א. מסתבר, שנחמיה פעל על פי גדרי הוראת שעה.

[30] ראה (המיוחס ל)רש״י על דברי הימים א טז כא: ״ומנהג להזיק עוברי דרכים כשבאין למלון מוצאין עליהן עלילות״. וראה בבלי ברכות נד א: ״הנכנס לכרך מתפלל שתים, אחת בכניסתו ואחד ביציאתו...״, ומבאר רש״י: ״המהלך בדרך וצריך לעבור כרך ושם מצויים מושלים רעים ומחפשים עלילות״.

[31] על חזקת ישוב ראה א״ת ערך חזקת ישוב. וראה הערה 34.

[32] שו״ת המהרי״ל סב. וראה שו״ת הריב״ש תעז, שניתן לדרוש מתושב חדש בעיר להשתתף בתשלום חובות העיר. ונראה שהטעם לכך הוא שהתושב החדש נהנה מהשקעות שנעשו בעבר. וראה סעיף רלו.

[33] הגהות מימוניות על רמב״ם תפלה יא ס״ק א. וראה שו״ת חוות יאיר קנו: ״ק״ק הסכימו... שלא יצא איש מן העיר בלתי שיתחייב עצמו בכתיבה וחתימת ידו לעמוד עם הק״ק בדין על התביעות שיש להם ועתידים לבא על היחידים הרוצים לצאת״.

[34] ספר חסידים (וויס.) תתתת. וראה פנקס קהל קאסאלי מונפיראטו החלטה רצה משנת שע״ט לפ״ק. מהספרי המובא בסעיף רלב הערה 36 אפשר לדייק שבני עיר רשאים לדרוש מעניי, שקשה להם לפרנסו, לעזוב את העיר (פרט לירושלים, ראה ספרי שם וכן תוספתא פאה ד יא). וראה פנקס קהל קאסאלי מונפיראטו החלטה שדמ משנת שפ״ב שכך נהגו, ועדיין צ״ע.

לכאן״.[35] בארץ ישראל נתקבלה תקנה שלא להתישב בשכם כל עוד ישובים אחרים אינם מיושבים ויש צורך לחזקם.[36]

כיוצא בזה מותר למנוע יציאה מהעיר באופן זמני מנימוק של חיזוק הדת. פוסק המחבר: ״עיר שאין בה אלא עשרה, ואחד מהם רוצה לצאת בימים הנוראים מחייבין אותו לישאר או להשכיר אחר במקומו״.[37]

הגבלת חופש התנועה של אדם מסוים צריכה להיות בהסכמת בית דין.[38] ועד ארבע ארצות פסק: ״... הנה על פי שורת הדין... היה ביד ר׳ מיכל כח ורשות לעקור דירתו... אך אחרי שכנים וצודקים דברי האלופים המנהיגים יצ״ו לפי מעמד ומצב הק״ק לע״ע, לכן מצאנו בהסכמה אחת שאין כח ביד ר׳ מיכל לעקור דירתו מק״ק פוזנן משך שלש שנים רצופות...״.[39]

לחופש התנועה משקל רב בפסיקה ובהוראה. פוסק האגרות משה על ההתר של גננת העובדת בישוב ספר להחזיק נשק: ״ולא שייך לחייב בשביל זה הנשים שלא יסעו למקום שרוצות...״.[40]

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות לחופש התנועה.[41]

*

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: ״כל אדם זכאי לחופש תנועה ומגורים בתוך כל מדינה״.[42] כך קובעת גם האמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות.[43]

ההכרזה מתירה להגביל את חופש התנועה והמגורים מאותם נימוקים המצדיקים את הגבלת שאר הזכויות והחופשים.[44]

רבות מן החוקות קובעות שיש להכיר בחופש התנועה והמגורים.[45]

---

35 פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א׳ צב.

36 ראה שו״ת ציץ אליעזר י א אות עז.

37 שו״ע או״ח נה כא. וראה רמב״ם רוצח ושמירת הנפש ח ח: ״נתמעטו אוכלוסיהן מוסיפים עליהם. נתמעטו דיוריהן מכניסין לתוכן כהנים לויים וישראלים״. לא נתבאר האם כופים את האוכלוסין שמוסיפים עליהם, ואת״ל שכופים והאם כופים אותם לזמן או לצמיתות. וראה סעיף רלא הערה 24, וכ״ז צ״ע.

38 ראה סעיף צט. וראה שו״ע אבהע״ז סימן עה.

39 ראה פנקס ועד ארבע ארצות רטז החלטה משנת תי״א לפ״ק. וראה שם החלטה רמא משנת תכ״א לפ״ק. וראה יהודים ויהדות במזרח אירופה עמ׳ 71.

40 שו״ת אגרות משה או״ח ד עה.

41 בהצעת חוקה של ד״ר כהן, תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ׳ 5 – 16, אין התיחסות לחופש התנועה זולת ההוראה בסעיף 15 2, שלפיה יש לאפשר ביקור במקומות הקדושים. על חזקת ישוב כיום ראה ערוך השלחן חו״מ קנו יב: ״... בימיהם היה הישוב מישראל מרופה מאד והגוים הפראים הגלו אותם ממקום למקום וברבות הישוב מישראל רבו הבלבולים ותקפו הצרות ולכן גזרו כן כמ״ש המהרי״ק שורש קצ״א משא״כ עתה שהממשלה הרוממה מנחת לבני ישראל להתיישב בכל מקום שרוצים לא שייכא תקנה זו כלל״.

42 הכרזה יג (1).

43 ראה כתבי אמנה 1040 סעיף 12 1 ; ההה״מ 870.

44 ראה סעיף צט הערה 1.

45 ראה ICL חוקת סלובקיה 23 (1); חוקת דרום אפריקה 21 (1) חוקת דרום קוריאה 14. על הגבלות על חופשים אלו ראה, לדוגמא, ICL חוקת איטליה 16 (1) ; חוקת סלובקיה 23 (3).

רלא. מקום המגורים[1]

החובות של תושבי הקבע[2] הגרים בתחום שבת של הישוב[3]

- הקמת מוסדות קהילה ודאגה לפעילותם השוטפת והתקינה[4]
- תשלום מסים[5]
- שמירה על תקנות המקום ומנהגיו[6]
- כפיפות לבית הדין המקומי[7]
- השתתפות בהכרעות ציבוריות[8] ובבחירת פרנסים[9]
- התמנות לתפקידים ציבוריים[10]

הזכויות של תושבי הקבע

- זכויות יתר בתעסוקה ובמסחר,[11] בקבלת צדקה,[12] בחינוך הילדים[13] ובבית הכנסת[14]
- זכויות יתר נוספות על פי החלטת הישוב[15]

התורה מגדירה מי נחשב כתושב לגבי החובות השונות. פוסק הרמב"ם: "מי שישב במדינה שלשים יום כופין אותו ליתן צדקה לקופה עם בני המדינה, ישב שם שלשה חדשים כופין אותו

---

1 התורה, חז"ל והפוסקים מכנים את תושבי הקבע בכינויים נוספים כגון אנשי העיר, בני העיר ויושבי העיר. הפוסקים מכנים תושב ארעי בשם אכסנאי, אורח, נכרי, חיצון ועוד.

2 ראה עינים למשפט בבא בתרא ז ב ציונים ו ז.

3 ראה שו"ע או"ח תצו ג; שו"ע או"ח תקעד ב; שו"ע יו"ד רכח לג. וראה שו"ת תרומת הדשן פו"כ סה: "גם מה שכתבו קהילא קדישא ומנהגם הנז', שכל סביבותיהם השייכים לבית החיים שלהם יהיה דינם ותורתם כמותם לענין ב"ד דלהון, גם בהא שפיר קאמרי". וראה ערוך השלחן חו"מ יד ב; שו"ת הרב"ז ג ט. על שיטת המדידה של תחום שבת ראה שו"ע או"ח תצח.

4 ראה סעיף רלה.

5 ראה מרדכי בבא בתרא תעח: "דכופין הבא לגור ליתן עמהם למילי דצדקה... (*הוא) [*והוא] הדין שכופין אותו להשתתף עמהם במסים". וראה סעיף קצט.

6 ראה סעיפים לו לח. אורח נדרש לשמור על מנהגי המקום מפני המחלוקת ולא מן הדין, ראה שו"ע או"ח תסח ד.

7 ראה סמ"ע שו"ע חו"מ קסג ס"ק ז בשם הר"ן.

8 ראה סעיפים שז שי שיב.

9 ראה סעיף קיז.

10 ראה סעיפים קז קמח ר.

11 ראה שו"ע חו"מ קנו ז. וראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא ב' קסד תקנה משנת תצ"ז לפ"ק, שבעל מלאכה צריך לקחת לכתחילה פועל שוליה מבני העיר. וראה סעיף רנח.

12 ראה רמב"ם מתנות עניים ט א – ב, שתושב העיר מקבל מן הקופה ואילו אורח מקבל מן התמחוי. וראה שו"ע יו"ד רנא ג: "ענייי עירו קודמין לענייי עיר אחרת"; שו"ע חו"מ רנא ג בהגה; משנה ברורה על שו"ע או"ח תכט ס"ק ה. וראה פנקס קהל קאסאלי מונפיראטו החלטה תשפד משנת ת"ז לפ"ק.

13 ראה סעיף רעד.

14 ראה שו"ע יו"ד שעו ש"ך ס"ק ח – יא, דיני תושב ואורח בענין אמירת קדיש. וראה קיצור שולחן ערוך כו יב: "תושב נקרא לענין זה, כל שיש לו כאן דירת קבע, אף על פי שאינו פורע מס". וראה ביאור הלכה, משנה ברורה קלו: "נער שנעשה בר מצוה באותו שבוע אם יש לו עירנית הוא קודם לכל החיובים כיון שהוא זמן חינוכו".

15 ראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק רמג, שמי שאינו תושב העיר משלם דמי קבורה כפולים. וראה שו"ת חתם סופר חו"מ ע המצדיק את המנהג לדרוש תשלום גבוה יותר ממי שאינו תושב.

ליתן התמחוי, ישב שם ששה חדשים כופין אותו ליתן צדקה בכסות שמכסים בה עניי העיר, ישב שם תשעה חדשים כופין אותו ליתן צדקה לקבורה שקוברין בה את העניים ועושין להם כל צרכי קבורה״.[16] פוסק השלחן ערוך: ״... וכל הדר בעיר י״ב חדש או שקנה בה בית דירה נותן עם בני העיר בכל הדברים הצריכין לתיקון החומה והדלתות ושכר הפרשים השומרים את המדינה וכיוצא בדברים אלו ששומרים העיר״,[17] ומוסיף הרמ״א: ״ודוקא בסתם אבל אם ידענו שרוצה לקבוע בעיר, מיד הוי כאנשי העיר״.[18] פוסק המשא מלך: ״שכל מי שדר בעיר י״ב חדש חייב לישא בכל תקנות העיר, ולא במילי דמסים וארנוניות לבד אלא אף בשאר תקנות״.[19]

התורה קובעת גם מי נחשב כתושב לגבי הזכויות. פוסק החתם סופר: ״עניי עירך קודמין לעניי עיר אחרת, היינו התושבים בעיר י״ב חודש ועכשיו למ״ד יום, אפילו לא נולדו פה, הם קודמים להנולדים פה ויושבים בעיירות אחרים דלאו בלידה תלה רחמנא אלא בעניים דקיימא קמן״.[20] החפץ חיים פוסק: ״... דהאידנא נוהגים כל הצדקות בין לענין בעה״ב בין לענין העניים בשלשים יום״.[21]

התורה קובעת מי מפסיק להחשב כתושב. פוסק הרמ״א: ״נהגו הקדמונים שאם אחד נסע מן העיר י״ב חדש וגילה בדעתו שאין דעתו לחזור, אבד חזקתו. אבל אם לא גילה בדעתו בכך, לא אבד חזקתו עד שלש שנים. ואם גילה שדעתו לחזור, לא אבד חזקתו אפילו בשלש שנים. ויש אומרים דאפילו בסתם לא אבד חזקתו״.[22] פוסק המשנה ברורה: ״כתבו האחרונים דמי שעוקר דירתו עם אשתו ובניו ממקום למקום לישא וליתן ולהרויח אף על פי שבשעת עקירתו היה דעתו לחזור למקומו כמי שאין דעתו לחזור דמי דסתמא דמילתא כיון דעקרינהו לאינשי ביתיה כל שמוצא פרנסתו מרווחת באותו מקום שהלך לשם אינו זז משם. וכתבו עוד דמי שאין דעתו לחזור אף על פי שאשתו נשארה במקומה הראשון אפ״ה אין דעתו לחזור מיקרי״.[23]

---

[16] רמב״ם מתנות עניים ט יב. וראה קרית ספר שהכל מדרבנן. וראה משך חכמה בראשית כט יד, שמוצא רמז בתורה שעד שלשים יום אדם נקרא בשם אורח. וראה שו״ת חתם סופר חו״מ קיז, שמדין תורה כל הדר בעיר יב״ח דינו כבני העיר. וראה רש״י בבלי ב״ב ח א ד״ה לקבורה: ״לקבור עניי העיר שהיא יציאה יתירא״. מכאן, שככל שגרים בעיר יותר זמן כך צריכים לשאת בנטל יותר גדול.

[17] שו״ע חו״מ קסג ב. וראה ירושלמי פאה ח סוף הלכה ו שמי שגר י״ב חדש צריך לשלם לשכר סופרים ומשנים.

[18] שו״ע חו״מ קסג ב בהגה. וראה שו״ת שבט הלוי ט שג ד במה חולק הרמ״א על המחבר: ״... דלדעה ראשונה שהיא דעת הריב״ש שכירות הו״ל כמו קנה ומהני אם הוא ליי״ב חודש ועוד דעת הריב״ש דלא בעינן דעתו להשתקע ממש אלא כל שגר שם י״ב חודש נידון מסתמא כדעתו להשתקע וכ״ה דעת הנמו״י פ״ק דב״ב, אבל דעת הי״א השני הוא דעת המרדכי דבעינן קנה דוקא, ובעינן דעתו להשתקע ממש, - ועיין בתשובת מהריב״ל ח״ג סי׳ א׳ דנטה לדעה זאת די״ב חודש מועיל בין דעתו להשתקע או לא, ועיין ביאור הגר״א אות כ״א״.

[19] משא מלך החלק הראשון השער הראשון המשפט הד׳. וראה שו״ת הרשב״א ג תיד, ששנים עשר חדש נאמר גם לענין חרם ושבועה. וראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א׳ שכו החלטה משנת תל״ו לפ״ק: ״האורחים אשר המה בכאן וכבר עברו עליהם שנים עשר חודש שהמה מחויבים ללכת לפני השמאים... וגם מחויב להחזיק התקנות... ואז מהראוי... ליתן להם אמטין [מנויים] לפי כבודם״.

[20] שו״ת חתם סופר קובץ תשובות (חלק ח) מו. וראה ביאור הגר״א שו״ע יו״ד רנא ס״ק ה.

[21] משנה ברורה תכט ס״ק ה. וראה אהבת חסד ח״א דיני מצות הלואה פרק ששי ב: ״ועניי עירו נקרא כל ששהא שם י״ב חדש״. וראה שם נתיב החסד אות (ה), שהמנהג נוגע רק לצדקה ולא להלואה.

[22] שו״ע חו״מ קנו ז בהגה. וראה שו״ת אמונת שמואל מב.

[23] משנה ברורה תצו ס״ק יג. וראה פ״ת שו״ע חו״מ קנו ס״ק יז.

כמה כללים עולים מההלכות שלפנינו

- לתושבות משמעות הלכתית לגבי החובות והזכויות.[24]
- אדם עשוי להחשב כתושב לענין אחד וכאורח לענין אחר.
- תושב הוא רק מי שבפועל נמצא בישוב[25] ולא מי שרק נולד בה או שגר בה בעבר.[26]
- אדם נחשב כתושב גם אם בדעתו לעזוב את הישוב בעתיד.[27]
- אדם נחשב כתושב בין אם הוא מקבל על עצמו את החובות והזכויות ובין אם לאו.[28]

על אף ההבדלים שבין תושבים ובין אורחים מצווים התושבים לנהוג באחוה עם כל אחד.[29] פסוק מפורש בתורה: "ואהבתם את הגר", וכותב ספר החינוך: "ויש לנו ללמוד מן המצוה היקרה הזאת לרחם על אדם שהוא בעיר שאינה ארץ מולדתו... ולא נעביר עליו הדרך במצאנו אותו יחידו ורחקו מעליו עוזריו, כמו שאנו רואים שהתורה תזהירנו לרחם על כל מי שצריך עזר".[30] פוסק הרמ"א בהלכות שותפים בקרקע: "וכופין בני העיר זה את זה... להכניס אורחים

---

[24] ראה פתח עינים על תענית כו א: "כתב הראב"ד... שכך תקנו שיהיה בירושלים ישראל מיושבי העיר מעמד כדי שלא יצטרכו לעלות...". ולכאורה אם אנשי המעמד גרים בקביעות בירושלים הרי הם כתושבי ירושלים לכל דבר ומה הועילו חכמים בתקנתם? אפשר לומר כמה תשובות לשאלה זו: א. אולי תושבי העיר באים לירושלים למשך פחות משנה. ב. מכיון שביד בני עירם להחליפם מדי פעם דינם כתושבי עירם. ג. המתגוררים בירושלים נמצאים שם רק מכח תקנת חכמים, ולפיכך דינם כדינו של מי שרוצה לעזוב את העיר ואינו יכול.

[25] ראה הערה 23. וראה סעיף שה הערה 21, שהדברים אמורים רק למי שנמצא בעיר מרצונו. וראה נוהג כצאן יוסף הלכות אבלות כה: "מי שנותן מס לקהילה אפילו אינו דר שם נקרא תושב". כן פוסק הקיצור שו"ע כו יב. ויש לדון אם הוא תושב גם לגבי ענינים נוספים או רק לענין אמירת קדיש ולעבור לפני התיבה.

[26] ראה שו"ת חתם סופר הנזכר בהערה 16. וראה ש"ך שו"ע יו"ד שעו ס"ק יב שבנים של תושב שנפטר, הגרים בעיר אחרת, אינם נחשבים כתושבים בעיר שגר אביהם לגבי אמירת קדיש. וראה שם, שלגבי הגדרת תושב לא מתחשבים במס שההגמון מטיל אלא רק בגדרי התושבות של הקהילה. וראה שם דיון על מעמדם של מלמד או שמש המושכר לתושב העיר שאין לו משפחה במקום אחר, על מעמדם של מי שיש לו משפחה במקום אחר, על מעמדו של ילד שאין לו הורים במקום אחר או שיש לו וכן על מעמדם של בני ישיבה. בענין בני ישיבה ראה גם שו"ת שבות יעקב א עט.

[27] ראה שו"ת הרשב"א ג תיד בענין מי שנשבע לדור בעיר אחרת: "ולא מצינו בשום מקום, כונת הלב עוקרת חיוב מקום שהוא שם, לא מחיוב הקופה ותמחוי וכסות, ויתר הדברים". וראה פסקי מהרי"ק סימן רכח: "לא נתנו חכמים שעור לזמנים אלא לבא לגור והוא אומר שאינו רוצה להשתקע, ולזה אמרו שאין כופין אותו קודם הזמן אשר גבלו ראשונים מפני שיכול לומר אין רצוני להשתקע". וראה שו"ת הרא"ם יג, שלגבי חרם שהוטל בעיר יש להתחשב בדעתו של מי שרצה לעזוב את העיר והמתין לספינה. וראה משנה ברורה תסח ס"ק יד, שלגבי החיוב לנהוג כמנהג המקום הכל תלוי בגמירות דעת של האזרח. וראה הליכות שלמה א תפילה פרק ששה עשר י – טו, בענין גדר בן ארץ ישראל לגבי יום טוב שני של גלויות. וראה שו"ת אגרות משה חו"מ א מ, בענין דרישה מתלמידים הבאים ללמוד בישיבה למשך כמה שנים לשלם את מסי העיר: "אבל כיון שכתב הרמ"א שם (חו"מ קס"ג) דהוא רק בסתם אבל אם ידענו שרוצה לקבוע בעיר מיד הוי כאנשי העיר, מסתבר שהוא גם להיפוך אף בשהה יותר מיב"ח אם ידוע שהוא לא לקביעות אינו כאנשי העיר". וראה שו"ת שבט הלוי ט שג ו, ואכמ"ל.

[28] ראה שו"ת מהר"ם שיק חו"מ כג בענין אזרח שבא על דעת שלא להתחייב בחוקי העיר. על העקרון שלפיו, מי שבידו לעזוב מקום ואינו עוזב מכיר בחובתו לשמור על חוקי המקום ראה חורב עמ' 449. וראה סעיף קנו.

[29] ראה סעיפים קמא קסט קעא.

[30] ספר החינוך תלא.

ולחלק להם צדקה״.[31] פוסק הרמ״א בהלכות נזקי שכנים: ״בני העיר שברחו לישוב מפני חשש סכנה, אין בני הישוב יכולין לעכב בידן מלהרויח כשיעור חיותם עד שיעבור זעם... וכן מי שבאו להוציאו מן העיר, שאין לו חזקת ישוב, אין יכולים להוציאו עד שיגבה חובותיו, ויכול להרויח כדי כך כדי חיותו״.[32] בליטא החליטו: ״אנשי מדינתינו ליטא המגורשים ממקומם מפני רעש מלחמות בכל קהלה וישוב שירצו להתיישב לפי שעה עד שתשקוט הארץ, אין ביד הקהלה והישוב ההוא למחות ולעכב כלל״.[33] על בני העיר ללוות כל מי שעוזב את העיר ובכלל זה כל אורח.[34]

תושבים אינם רשאים לקבל תקנות הפוגעות באורח באופן שרירותי,[35] לתבוע ממנו צדקה[36] או לדרוש סכומים מופרזים בעבור קבורתו.[37]

על תושבים להיות ערבים לקיום מצוות של כל אחד. פוסק הרשב״א: ״במה שירצו אנשי עיר אחת להטיל על אנשי עיר אחרת איני רואה שיהא רשות בידם... אלא אם רצו להחרים ולנגוש ולהפריש מן האסור; זה באמת מותר, וראוי, ומחוייב...״.[38] המהר״י ברונא פוסק שבעל ברית שאינו תושב עולה לתורה לפני אבי הבן שהוא תושב, ונימוקו עמו: ״ומה שטענו דזה השני מיושב פה וזה אינו מיושב פה אין זו טענה דכל ישראל ערבים זה בזה מצוות, ואין תלוי ביושבי העיר כלל״.[39] מנהג ישראל לעשות קידוש בבית הכנסת בליל שבת למען אורחים[40] ולבנות למענם סוכה ליד בית כנסת.[41]

---

[31] שו״ע חו״מ קסג א בהגה. וראה שו״ת ראנ״ח סימן פד: ״ויש בית הקדש אחד בעיר שהיה בנוי תחתיים שניים ושלישים מימי עולם ושנים קדמוניות... והמדור האמצעי היה מיוחד להכנסת האורחים תמיד לא יסורו ממנו ארחי ופרחי״. על תקנת חכמים להקים תמחוי ראה סעיף רסז. וראה העמק דבר דברים טו ז. וראה פנקס קהל וירונה ג תקנה עט משנת שס״ג לפ״ק בדבר הקמת דירה המיועדת לאורחים עניים. וראה שם תקנה קצו משנת שע״א לפ״ק. וראה פנקס קהל קאסאלי מונפיראטו החלטה כא משנת ש״נ לפ״ק: ״הסכימו... שישימו בני הק״ק יצ״ו פתקים לצורך הכנסת אורחים... באופן שכאשר יבוא לכאן אורח ב״ב יוכל לקחת משם פתק אחד וילך להתאכסן בבית אותו בעל הבית שיפול לגורלו״. וראה סעיף רעד הערה 8.

[32] שו״ע חו״מ קנו ז בהגה. וראה פנקס קהל קאסאלי מונפיראטו החלטה תרפב משנת ת״ב לפ״ק.

[33] פנקס מדינת ליטא ועד תט״ו לפ״ק תקיו.

[34] ראה רמב״ם רוצח ושמירת נפש ט ג. וראה פנקס קהילת רומא תקנה 1047 משנת התמ״ו, בדבר מנוי מי שאחראי לתת לאורחים צידה לדרך. וראה סעיף רפב.

[35] ראה שו״ע חו״מ ד א ופ״ת שם ס״ק א. וראה חזו״א חו״מ חו״מ ב״ב ה: ״ובמרדכי... שנהגו לגבות מס מן הנכנסים בתוך יב״ח... דסתמא זה שנכנס על דעת המנהג נכנס... אבל זה יתכן במקום שמוכרח ליקח רשות מבני העיר ליכנס לעירם... אבל אם הוא רשאי להכנס ואין צריך הסכמתם לא שייך לומר שדעתו להתחייב לתת מסים תוך יב״ח...״. וראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת״י לפ״ק רד, שתקנת העיר שלפיה חזן או שמש נאמן כבי תרי אינה תקפה כלפי נכרים. וראה שם החלטה רפה, שאורחים העושים עסקים בעיר בינם לבין עצמם אינם כפופים לתקנות העיר בעניני עסקים. וראה סעיף קמא הערות 4 5.

[36] ראה שו״ע יו״ד רנו ו.

[37] ראה שו״ע יו״ד שסא פ״ת ס״ק א.

[38] שו״ת הרשב״א ג תיא.

[39] שו״ת מהר״י ברונא קפ.

[40] ראה שו״ע או״ח רסט א.

[41] ראה תשובות רב נטורנאי גאון בר הילאי גאון או״ח קצח - קצט: ״... אם יש באותה העיר שווקים ורגילין ישראל לבא שם בחג הסוכות, יעשו לאותם המתקבצים, כדי שיאכלו וישתו בסוכה ויישנו בסוכה של בית הכנסת״.

לאורח יש חובות מסוימות כלפי הישוב שבה הוא מתגורר.[42] עליו לשמור על תקנות הישוב שהן למיגדר מילתא,[43] לנהוג כמנהגיו[44] ולהתענות בתעניותיו.[45] על אורח לשלם בעבור שירותים שהוא מקבל בישוב המארח.[46]

על הפרנסים לקבל תקנות הקובעות מי נחשב כתושב בכל מקרה שלא הוגדר בפוסקים.[47] במעהרין תקנו: "אלמן או אלמנה שנתחתנו באיזה קהלה, והביאו עמם בנים ובנות... ולא יצא עליהם שם רע מעולם, אזי אין לבני הקהלה לדחות אותם ממחיצתם שלא לדור שם... כי על ידי שבאו לתוך הקהלה בילדותם ממש כנ"ל הרי המה כנולדים".[48] בליטא החליטו: "אלמן שבא מעיר אחרת ונשא אשה במקום אחר ולו בנים קטנים כבן ט' שנים למטה, הרי לבנים ההם חזקת ישוב בקהלה ההוא כאחד מתושבי הקהלה וכאזרח הארץ...".[49] באיזמיר החליטו: "שכל אורח שיבא פה עירנו... ודעתו להשתקע, כפי ראות ממוני הזמן, הרי הוא כאחד מתושבי העיר תכף ומיד. אמנם אם בגפו יבא עד ג' חדשים יהיה פטור מכל, ומשם ואילך, אם ישא ויתן פה עירנו, אף על פי שאין דעתו להשתקע, יעריכוהו לפי ראות ממוני הזמן ויפרע בעד חצי ממונו.

---

[42] ראה שו"ת מהרשד"ם חלק חו"מ תז: "כי מן הדין אין יכולת לבני עיר אחת לשעבד ולא להחרים לבאים מעיר אחרת לעשות שיכנסו עצמם בשיעבוד בני העיר שבאים שם". וראה שו"ת מהרש"ך ב כז: "נראה מכאן שההסכמות והתקנות שעושין בני עיר אחת, אין נכנסים אורחים הבאים ממקום אחר להסתחר שם בכלל אותם התקנות וההסכמות". וראה מרדכי ב"ב תקיז בענין חובת אורח לשמור על חרם הישוב. וראה שו"ת הב"ח נח: "בדין הדיוטות שדנין בע"כ של בעל דין... ומיהו לא מהני הא דנתמנו דיינים אלא לאנשי העיר שהסכימו בהתמנות שלהם אבל לא יכול לכוף לאכסנאי שאינן מאנשי העיר דיכול לומר לא אדון לפניהם אלא בבית דין השוה". וראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק רצ: "כל התקנות... לטובת המדינה זו דוקא ולא לאנשים אחרים חוץ להמדינה". אמנם עשויים להיות יוצאים מן הכלל. וראה שיירי כנסת הגדולה שו"ע יו"ד שלד הגהות הטור ס"ק קנא דיון בשאלה אם בני עיר רשאים לנדות בן עיר אחרת הנמצא בעירם בענין הנוגע לעיר, ואם הם אינם נחשבים כנוגעים בדבר.

[43] ראה שו"ת מהרש"ך א קצב. וראה שו"ת בעי חיי יו"ד קצב דיון בשאלה האם אורח חייב לשמור על תקנת העיר לפיה החתן אינו רשאי להכנס לחצר שהכלה מתגוררת בה, וראה שם דיון לגבי האפשרות לחלק בין תקנה שנשמרת בצנעא ובין אם היא מתקיימת בפרהסיא, בין תקנה בחרם ובין תקנה שאין בה חרם, בין אם היא למיגדר מילתא ובין אם לאו ועוד. וראה חכמת אדם קב א: "חל חרם הציבור על כל אדם ואפילו אותן שאינם נותנים מס ואסור לעבור על חומרי המקום כל זמן שהוא בתחום העיר". וראה פנקס קהל וירונה תמב משנת שמ"ד לפ"ק, שם נקנס אורח על כך שאשתו עברה על תקנה האוסרת ללבוש מלבוש של משי. וראה פנקס קהילת רומא תקנות 886 887 משנת התל"א. לעומת זאת, ראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק רד, שתקנת הקהילה שלפיה החזן נאמן כבי תרי אינה תקיפה ביחס לנכרים.

[44] ראה שו"ע או"ח תסח ד.

[45] ראה שו"ע או"ח תקעד א – ב.

[46] ראה סעיף רלו. על חיוב אורחים במע"מ ראה שו"ת דרכי נועם חו"מ כא; שו"ת מר ואהלות חו"מ ט.

[47] ראה, לדוגמא, שו"ת מהרש"ך ב נה. וראה שערי תשובה שו"ע או"ח תכט א, הדן אם שוכר דירה לי"ב חדש נדון כקונה דירה.

[48] תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק רצו. וראה שם בסוף בתקנה: "אם אין פרקם נאה אין להם חזקות ישוב כלל", ולא נתבאר לאילו עבירות הכונה.

[49] פנקס מדינת ליטא ועד תכ"ז לפ"ק תר. בתקנות ועד ת"ל לפ"ק תרלט הבהירו שהכונה לבן ה'. דיון על בעל ואשה ראה משא מלך החלק הראשון השער הראשון המשפט השלישי הדין הרביעי. יש להעיר כי לאור פסק הרמ"א הנזכר לעיל הרי שאשה הנשאת לבן העיר נחשבת לאלתר כתושבת העיר שהרי בשעת הנשואין גילתה דעתה שבדעתה לקבוע מגוריה בעיר.

ואם ישא ויתן יותר, יפרע חצי אונבריגו. ואם דעתו להשתקע לפי ראות ממוני הזמן, אף על פי שלא בא עם ביתו, אחר עבור ג׳ חדשים יהיה נערך משלם כאחד מתושבי העיר״.[50]

על הפרנסים לפקח שתושבים ינהגו באחוה ובערבות עם אורחים.[51] בפוזנא תקנו: ״כי בא יבא אורח לקהילתנו ויותן לו פתקא לבעל בית אחד מחויב אותו בעל הבית להחזיק האורח על שולחנו שני ימים רצופים״.[52] בליטא החליטו: ״כל אב״ד מחויב לקבל בחורים ונערים של בני הסביבות קודם לאחרים בחורים ונערים שמחוץ לסביבות״.[53]

על הפרנסים להגן על זכויות האורחים.[54] בליטא תקנו בענין קביעת מועד לדיון בבית דין: ״בן עיר עם בן עיר יעמוד בו ג׳ ימים. בן עיר עם אורח רק מעת לעת״.[55]

החלטה ציבורית הפוגעת באורח מתקבלת בנוהל מיוחד.[56]

פגיעה באורח או הגליתו מן הישוב חייבת להתקבל בהליך שיפוטי.[57]

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות לתושב. פוסק הרב וולדינברג: ״א. זמן השהות שמקנה לאדם זכות בחירה במקום כאחד מבני העיר הוא הי״ב חדש... ב. אם קנה בה בית דירה הרי הוא כאנשי העיר מיד... ח. כל דיני ומנהגי אופני הבחירה ניתנים להשתנות על ידי קביעת מנהג חדש...״.[58]

*

כבר ביון העתיקה קבעו המדינאים שלתושב עיר מעמד מיוחד.[59]

החוקות אינן קובעות חובות וזכויות של תושבי עיר, אם כי חוקות אחדות קובעות שלבחירות עירוניות מצביע גם תושב קבע שאינו אזרח.[60]

---

[50] עבודת משא להרב יהושע אברהם יהודה א ה. אונבריגו =מס הקהילה לבעלי עסק. וראה סמ״ע שו״ע חו״מ קסג ס״ק ז: ״וכתב הר״ן בתשובה סי׳ י״א, מי שנשא אשה במקום אחד (ו)אינו הוכחה שרוצה לדור שם, [ו]אינו כבני העיר לכופו לדון שם לפני ב״ד שבעיר עד שיעשה הוכחה שירצה לדור״. מכאן שנישואים כלשעצמם אינם מקנים תושבות בעיר. מסתבר מאד שהוי״ה לגבי אזרחות המדינה.

[51] תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת״י לפ״ק רע.

[52] פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תתקפח.

[53] פנקס מדינת ליטא ועד שפ״ג לפ״ק מט. וראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא ב׳ פד משנת תפ״ד לפ״ק.

[54] על זכויות תביעה של אורח ראה סעיפים צח קע רמה רמז רסח רעד רפ.

[55] פנקס מדינת ליטא ועד שפ״ג לפ״ק ל.

[56] ראה סעיפים קכט – קלא.

[57] ראה סעיף צט. על מעמד אדם שהתחתן עם תושבת העיר ראה שו״ת חמדת שלמה או״ח יו״ד חו״מ אבהע״ז חו״מ ה. על גירוש אורח ראה פנקס מדינת ליטא תקנות ועד שפ״ג פח; פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א׳ סא משנת תנ״ז לפ״ק. על חזקת ישוב ראה סעיף רל הערה 34. על הגליה כעונש ראה סעיף שנג.

[58] שו״ת ציץ אליעזר ב כד. וראה קונטרס חיובי שכנים וכו׳ עמ׳ נו, שבזה״ז משערים לכל הדברים בל׳ יום, וראה הערות 20 21. בהצעת החוקה, תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ׳ 5 – 16 אין הגדרה חוקתית מי נחשב כתושב העיר, וראה להלן בענין תושבי המדינה. וראה אגרות הראיה א נוספות יא, הצעה, שזכות הבחירה תהא מוקנית רק למי שדר בפתח תקוה בקביעות במשך שלש שנים רצופות.

[59] ראה EB (2008) citizenship.

[60] ראה ICL חוקת פאראגוואי 120; חוקת פינלנד 11 (1) (2); חוקת סלובקיה 64 (2).

רלב. עליה לא״י וירידה ממנה

אומר המדרש: ״חביבה ארץ ישראל שבחר בה הקב״ה״.[1] אומר הספרי: ״ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות שבתורה״.[2] הראי״ה קוק כותב: ״ארץ ישראל היא חטיבה עצמותית קשורה בקשר חיים עם האומה, חבוקה בסגולות פנימיות עם מציאותה״.[3]

הרמב״ם פוסק: ״לעולם ידור אדם בארץ ישראל אפילו בעיר שרובה עכו״ם ואל ידור בחוצה לארץ ואפילו בעיר שרובה ישראל שכל היוצא לחוצה לארץ כאילו עובד עבודה זרה״.[4] פסוק מפורש בתורה: ״והורשתם את הארץ וישבתם בה...״,[5] ופוסק הרמב״ן: ״על דעתי זו מצות עשה היא, יצוה אותם שישבו בארץ ויירשו אותה כי היא נתנה להם״.[6]

מצוה זו מוטלת על כל אחד ואחד.[7]

מצוה לגור בארץ ישראל גם בזמן שאין בית מקדש, גם בזמן שרוב עם ישראל אינו בארצו וגם אם אין בה שלטון יהודי.[8]

הרב יוסף ענגיל פוסק: ״דכיון דהישיבה בארץ ישראל מצוה לכן גם בישיבה ארעית המצוה אחשבתה לקבעי״.[9] המשנה הלכות פוסק: ״דאפילו לראותה בלבד נמי הוה מצוה ומקרא מלא דבר הכתוב ׳אעברה נא ואראה את הארץ הטובה׳ וכו׳ ״.[10]

---

[1] מדרש תנחומא ראה ח. על נבואה בארץ ישראל ראה מכילתא דרבי ישמעאל על שמות יב א; כוזרי ב יד; פירוש הרמב״ן על התורה דברים יח טו.

[2] ספרי על דברים יב כט. וראה תוספתא עבודה זרה ה ב.

[3] אורות, אורות מאופל, ארץ ישראל א.

[4] רמב״ם מלכים ה יא - יב. על גבולות ארץ ישראל ראה ארץ חמדה ספר א שער ד ד; משנת יוסף שביעית פרק ו משנה א קונטרס ביאור גבולות הארץ; א״ת ערך ארץ ישראל.

[5] במדבר לג נג.

[6] פירוש הרמב״ן על התורה שם. לפי פירוש רש״י שם אין בסיס לחידושו של הרמב״ן. וראה שו״ת ציץ אליעזר ז מח יב: ״.... שראיתי בשו״ת תולדות יעקב... שעמד על המחקר על שהרמב״ם השמיט ממניין מצוותיו מצוות ישוב ארץ ישראל... ומבאר, ודומה דמטו לה גם משמיה דמרן הגרא״י קוק ז״ל, שכבר כלל לנו הרמב״ם בשרשים שלו... שאין למנות ציווים הכוללים התורה כולה או מצוות הרבה, כאילו יאמר עשה כל מה שציויתיך, ומשום כך לא מנה גם מצוות יישוב ארץ ישראל במצוות עשה מפני שהיא מצוה שכוללת הרבה מצוות ביחד...״. וראה בני בנים ב מב ביאור השיטות השונות בענין מצות ישוב ארץ ישראל. וראה מנחת אברהם סימן מד, ובין השאר דוחה המחבר את דעת מי שסובר שמצות ישוב ארץ ישראל היא מצוה קיומית וכותב שאין כלל מצוה במנין המצוות שהיא קיומית, אם כי הוא מודה שיש מצוות שמתחיבים בהם רק בתנאים ובנסיבות מסוימים, ואכמ״ל.

[7] ראה שו״ת אבני נזר יו״ד תנד לד; ושם שם תנד לט. בשו״ת אבני נזר חו״מ צה משיב בן המחבר על השגות בענין זה. וראה דבר הלכה א סימן לח. וראה א״ת ערך ארץ ישראל וערך ישיבת ארץ ישראל; נחלת יעקב.

[8] ראה שו״ע יו״ד רסז פד: ״עבד שאמר לעלות לארץ ישראל, כופין את רבו לעלות עמו... ודין זה בכל זמן, אפילו בזמן הזה שהארץ ביד עובדי כוכבים״. וראה מבוא לשבת הארץ פרק טו. וראה הרב יהודה ברנדס, ״ההתישבות בחבלי הארץ שברבונות נכרית״, תחומין יז עמ׳ 96 – 106.

[9] גליוני הש״ס קידושין נ א. וראה אגרות חזו״א ב קעו.

[10] שו״ת משנה הלכות ג קפט. וראה נחלת יעקב ב עמ׳ 629 – 663 ובעיקר את הסיכום בעמ׳ 651.

למגורים בארץ ישראל השלכות רבות על הגשמת יעודי התורה

טובת היחיד

אמונה הילקוט אומר: ״כל הדר בארץ ישראל מעלה עליו הכתוב כאלו קבל עליו [עול] מלכות שמים״.[11] כותב הנצי״ב: ״בהיותנו בחו״ל אפילו מי שמדבק עצמו באהבת ה׳ אינו משיגה בשלמות, משום שאין הקב״ה מתדבק עמנו להופיע עלינו רוח הקדש״.[12]

מצוות הרמב״ן כותב: ״עיקר כל המצות ליושבים בארץ ה׳ ״.[13]

מצוות רבות לא ניתן לקיים אלא בארץ ישראל.[14]

בריאות כותב הרד״ק: ״כי היא הנוף האמצעי והוא משובח משאר הנופות ואוירה מזוג וטוב מכל הארצות, וכן אמר ״יפה נוף משוש כל הארץ׳ ותירגם יונתן ׳צבי היא תושבחתא היא לכל מדינתא׳ ״.[15]

טובת הכלל כותב המהר״ל: ״על ידי ארץ ישראל הם עם אחד לגמרי״.[16] כותב השם משמואל: ״... ארץ ישראל היא המאחדת את כל ישראל בגוף שכולם עומדים בארץ אחת המיוחדת לישראל... מלך הוא המאחד את ישראל בנפש היינו התאחדות הרצונות והמדות שהם כחות הנפש, בית המקדש הוא מקום מיוחד להתאחדות הנשמות שהם השכליים״.[17] כותב המשך חכמה: ״כן העם הישראלי, ראוי לסגולה במקום מחצבתם, מקום אשר הוא הורתם ומסוגל לנשמתם אשר הוא תחת השגחת ה׳ יתברך לבד...״.[18] כותב הראי״ה קוק: ״אי אפשר לנו למלאות תעודתנו הכללית כי אם בהיותנו בתור עם יושב בארץ ישראל, על אדמת הקדש אשר רק שם אפשר לרוח עמנו להתפתח ולהיות לאור עולם״.[19]

טובת האנושות כותב הראי״ה קוק: ״תכלית החיבור של עם ישראל וארץ ישראל, שתהיה בעולם אומה אחת שכבוד ה׳ אלקי ישראל חופף עליה, על ידי התגלות יד ה׳ בה, במאורעותיה ובכל שלשלת תולדתה, ותהיה היא המקור היחידי למין האנושי לשאוב ממנו את דעת ה׳ ודרכיו בארץ, בתור מוסר אלקי שיוכל למלא אומה שלימה, למען יהיו דרכיה לקו לא רק בהליכות החיים הפרטיים של איש פרטי כי אם גם בהליכות עמים וממלכות ויחוסם זה לזה, על פי עומק דרכי ה׳ המלאים חסד, משפט וצדקה״.[20]

קידוש השם פסוק מפורש בנביא: ״ויחללו את שם קדשי באמר להם עם ה׳ אלה ומארצו יצאו״.[21] הזהר הק׳ אומר: ״ת״ח בגין דכנסת ישראל השתא בגלותא כביכול לא אקרי אחד

---

[11] ילקוט שמעוני בהר תרסו.
[12] העמק דבר דברים ל ו.
[13] פירוש הרמב״ן על התורה ויקרא יח כה. וראה ספרי הנזכר ברש״י דברים יא יח.
[14] מצות ישוב ארץ ישראל, מצוות התלויות בארץ, מצוות התלויות בבית המקדש, מצוות רבות הקשורות לשלטון ועוד.
[15] רד״ק יחזקאל כ ו. וראה סעיף מג.
[16] נתיבות עולם נתיב הצדקה ו.
[17] שם משמואל שופטים שנת תרע״ה ד״ה ונראה דהנה.
[18] משך חכמה על שמות ד ג.
[19] תעודת ישראל ולאומיותו, אזכרה עמ׳ עד – עה.
[20] עין איה שבת ב פרק שלישי ב.
[21] יחזקאל לו כ.

ואימתי אקרי אחד בשעתא דיפקון ישראל מן גלותא וכנסת ישראל אהדרת לאתרהא לאזדווגא ביה בקודשא בריך הוא הדא הוא דכתיב 'ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד' ".[22]

גדול שכרו של הגר בארץ ישראל. פוסק הרמב"ם: "כל השוכן בארץ ישראל עונותיו מחולין... אפילו הלך בה ארבע אמות זוכה לחיי העולם הבא...".[23]

לצורך גדול התורה מתירה לעזוב את הארץ. פוסק הרמב"ם: "אסור לצאת מארץ ישראל לחוצה לארץ לעולם אלא ללמוד תורה או לישא אשה או להציל מן העכו"ם... וכן יוצא הוא לסחורה. אבל לשכון בחוצה לארץ אסור אלא אם כן חזק שם הרעב...".[24] לדעת השו"ע מותר לנסוע לחו"ל לא רק לצרכי פרנסה חיוניים, אלא גם להגדלת הון.[25]

בית דין אינו כופה לעלות לארץ ישראל, ומבאר המבי"ט: "... דהויא כמצוה שמתן שכרה בצדה מצד המעלות שבה".[26]

ראוי לפרנסים של כל הקהילות לעודד עליה לארץ ישראל. כותב הרב טייכטל: "בעסק בנין הארץ - לא די במה שיתנדבו יחידי ישראל לעסק הקדוש הזה אלא צריך שיהיה עסק צבורי גם כן. והיינו, באופן שכל קהילה וקהילה בכל תפוצות הגולה תתן בכל שנה ושנה איזה סכום ידוע מקופת הקהל, שהיא מעות ציבור, לצורך העליה והבנין".[27]

קהילות רבות תמכו באופן קבוע בעניי ארץ ישראל.[28]

בליטא החליטו לסייע לאחד ממנהיגי הציבור שעולה לארץ ישראל בהוצאות הדרך וכן לשלוח לו מדי שנה בשנה סכום כסף לארץ ישראל.[29] לקט הקמח מעיד על מנהג שהיה בעיר אחת ולפיו מי שעלה לארץ ישראל לגור בה בקביעות היה פטור ממסים על רכוש שהשאיר בעיר.[30] מהר"ח פאלאג'י כותב: "בעירנו איזמיר יש הסכמה... דמנכים מעריכתו עד אלף אריות בשביל עלייתו לארץ ישראל".[31]

לפרנסים בארץ ישראל סמכות לקבל תקנות שיקטינו את הפתוי להשתקע בחו"ל. זו מדת חכמים. פוסק הרמב"ם: "אף על פי שאין שביעית נוהגת בה מן התורה גזרו עליה שתהיה

---

[22] זהר ויקרא צג ב.

[23] רמב"ם מלכים ה יא.

[24] רמב"ם מלכים ה ט. וראה ספר חסידים (מרג.) תתקסח: "... שאפי' לחוצה לארץ הולך אדם ללמוד לפני רב אף על פי שיש בארץ רבנים כר' יוסי הכהן שהלך לפני רבו לצידון". וראה א"ת ערך ארץ ישראל, ישיבתה.

[25] ראה סעיף רכו.

[26] שו"ת המבי"ט א קלט. וראה שם נימוק נוסף לחידושו. וראה א"ת ערך ישיבת ארץ ישראל עמ' תרע. עם זאת ביד בעל לכוף את אשתו וביד אשה לכוף את בעלה לעלות לארץ ישראל, ראה שו"ע אבהע"ז עה ג – ה.

[27] אם הבנים שמחה עמ' ערה. וראה שו"ת משנה הלכות ג קפט, דיון בשאלה אם התירו אמירה לנכרי בשבת לצורך עליה לארץ ישראל, וכותב שבשאלה זו נחלקו שו"ת הריב"ש קא ושו"ת תשב"ץ א כא.

[28] ראה שו"ת זכור לאברהם חו"מ נו.

[29] ראה פנקס מדינת ליטא ועד שצ"ד לפ"ק רפו. וראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תרנה.

[30] ראה לקט הקמח על שו"ע יו"ד אחרי סימן שלד. מנהג זה גם נזכר בפחד יצחק ערך מסים.

[31] משא חיים מסים וארנוניות מערכת א ב. וראה עבודת משא א טו.

אסורה בעבודה בשביעית כארץ ישראל כדי שלא יניחו ארץ ישראל וילכו וישתקעו שם״.[32] מטעם דומה תקנו חכמים להפריש תרו״מ מיבול ארצות הסמוכות לארץ ישראל.[33]

לפרנסים סמכות לתקן תקנות אשר יכבידו בעקיפין על מי שרוצה לעזוב את ארץ ישראל.[34] מטעם זה גזרו חז״ל על טומאת אויר ארץ העמים.[35]

אין לפרנסים רשות למנוע באופן שרירותי עליה לארץ ישראל או ירידה ממנה.[36] מותר לפרנסים למנוע עליה מתוך דאגה לבטחון הציבור ולסדר הציבורי. פוסק הרב שטרן: ״עיקר הדבר שאם מצות ישוב ארץ ישראל של היחיד הפושע יכולה לגרום לסכנה ופגיעה בשלום האזרחים... הריהי נדחית, ויש לעשות חקים ולגדור גדרים אפילו בפני כניסת יהודים לארץ ישראל מהנמוקים הנ״ל״.[37]

רק בית דין רשאי למנוע כניסה לארץ ישראל מאדם מסוים, למנוע את יציאתו[38] או להורות לו לצאת מארץ ישראל.[39]

בשעה שהפרנסים מקבלים החלטות בענינים שונים עליהם לבחון את ההשלכות שיש להן על מצות ישוב ארץ ישראל.[40] כותב הרמב״ן: ״וחזר ואמר ׳ונתנה הארץ פריה וגו׳ וישבתם לבטח עליה׳ שלא תצטרכו לצאת ממנה בשביעית לגור בארץ אחרת מפני חוסר לחם״.[41] המשך חכמה מבאר: ״הא דאין ערי מקלט שבעבר הירדן קולטין עד שיופרשו כולן, נראה, חדא, שלא יברחו הרוצחים מארץ ישראל לחו״ל״.[42] זו גם מדת חכמים. פוסק הרמב״ם: ״ורבינו הקדוש התיר בית שאן מאותם המקומות שלא החזיקו בהם עולי בבל והוא נמנה על אשקלון ופטרה מן המעשרות״.[43]

---

[32] רמב״ם שמיטה ויובל ד כז.

[33] ראה רמב״ם תרומות א א.

[34] ראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת״י לפ״ק החלטות רה – רז.

[35] ראה א״ת ערך ארץ העמים. וראה ירושלים במועדיה עמ׳ שמז: ״שעל כל ישראל היתה הטומאה חמורה ו׳משום טומאה׳ זו סיבה המספקת בפני עצמה כדי למנוע יציאה לחו״ל״.

[36] ראה ספרי על דברים יד כט: ״בשעריך – מלמד שאין מוציאים מן הארץ לחוץ לארץ״, וראה עמק הנצי״ב שם שהכונה שלא מוציאים את העניים בטענה שקשה לפרנסם. וראה חוקת עולם א עמ׳ 77: ״אם על ידי ביאת אנשים רבים לארץ ישראל תיגרם חלילה ירידה בהתפתחות הכלכלית, ויבוא חלילה לידי חרפת רעב אז בודאי יש דין לעכב אותם ולהמתין בהתיישבותם עד שלא ירד איש ישראל לחיי חבירו״.

[37] חוקת עולם א עמ׳ 78.

[38] ראה סעיף צט. וראה פד״ר ב עמ׳ 95, בענין תביעה לעכב בעל מלצאת לחו״ל בטרם הוא מפקיד את כל דמי המזונות של ילדיו מראש: ״וכאן שומה היא על בית - הדין לשקול הפסד כנגד הפסד; ובבואו להטיל מתן ערבות על החייב, שמידתה היא כדי כל סכום החוב, עליו להזהר שלא להפריז על המידה למעלה מהאפשרות ולהטיל על החייב סכום ערבות שבמציאות לא יוכל לעמוד בו, ויגיע לו על - ידי כך הפסד בשלילת חרות תנועתו בעיכוב יציאתו מהמקום, עקב תשלום שעדיין אין עליו לשלמו; ומצוה היא להציל גם עשוק זה, כל זמן שאין חשד מבוסס שמטרת יציאתו היא כוונה זדונית להתחמק מתשלום חובו״.
על איסור המוטל על כהנים שלא לצאת לחו״ל ראה שו״ע יו״ד שסט. רבים מהאחרונים סוברים שאיסור זה אינו תקף כיום, ראה חשוקי חמד שבת עמ׳ קי - קיא.

[39] על הגליה כעונש ראה סעיף שנג. ראה ר״ן בבלי נדרים כח א ד״ה במוכס העומד מאליו.

[40] ראה סעיף צב, שהכבדה יתירה במיסים עשויה לגרום לירידה מן הארץ.

[41] פירוש הרמב״ן על התורה ויקרא כה יח.

[42] משך חכמה על במדבר לה כח.

[43] רמב״ם תרומות א ה.

למצוות ישוב ארץ ישראל משקל רב בפסיקה ובהוראה. פוסק הרב זילברשטיין: "אדם בעל סוכנות נסיעות, המארגן נסיעות מא"י לחו"ל לשם טיול באופן אסור... חייבים למחות, כדי להציל את הרבנים שלא יאמרו עליהם מדשתקי שמע מינה דניחא להו".[44]

גם כיום תקפות ההוראות הנוגעות לעליה לארץ ישראל. פוסק הרב אליעזר דון יחיא אב"ד לוצין: "הסכימו כל הפוסקים הגדולים שגם בזמן הזה המצוה מן התורה".[45] פוסק החזו"א: "ומצות א"י הוכרעה על ידי הרמב"ם והרמב"ן ושאר פוסקים וידוע עד כמה שאף החפץ חיים זללה"ה לעלות".[46] פוסק הציץ אליעזר: "מצוות עלייה והתיישבות גם כשההנהגה היא ברובה חילונית. נראה לי כדבר ברור, שאין מקום כלל לסירוב לעלות לארץ משום שהנהגת המדינה נמסרה ברובה בידי פורקי עול בעו"ה, וגם לא לטענה לומר שבלתי אפשרי שתוכל הישועה השמימית לצמוח על ידי אלה האנשים אשר אין יראת אלקים בלבם...".[47]

לעומתם פוסק האגרות משה: "הנה רוב הפוסקים סברי דהוא מצוה. אבל פשוט שאין זה בזה"ז מצוה חיובית שעל הגוף... אלא כשדר שם מקיים מצוה".[48] הרב משה שטרנבוך פוסק: "יש לדון בכל יחיד ויחיד אם ראוי לו לעלות ארצה... שבודאי מי שיכול לעלות לארץ ישראל ולעבוד הקדוש ברוך הוא בהיכל קדשו אשריו ואשרי חלקו, רק יזהר שתהא לו עלייה כפשוטו".[49]

גם כיום ראוי להכביד על היוצאים לחו"ל. כותב הרב צבי יהודה הכהן קוק: "כמה וכמה כבר צווחו בשנים הקודמות על ההפסד המרובה, הציבורי והיחידי, הרוחני והחומרי, אשר בבולמוס היציאה למרפא ולקיטנות חוצה לארץ. ועתה... הלא עלינו יותר ויותר לשקוד על האימוץ והביצור של עמידתנו בבית חיינו ארץ חמדתנו... עלינו להרבות סייגים ועיכובים על היציאה לחו"ל, להשריש את האיסור ואת הגנאי שבה".[50] עם זאת, כמה פוסקים בדורות האחרונים סוברים שיש להקל על נסיעה לחו"ל לזמן קצר. מבאר הרב שטרנבוך: "... שאם ננעול דלת מלצאת לחו"ל אזי מתחילה לא יעלו".[51]

---

[44] חשוקי חמד שבת עמ' רפג.

[45] לנתיבות ישראל ב עמ' קסח.

[46] קובץ אגרות א קעה. כיו"ב בקובץ שיעורים ג עמ' ערה. וראה לנתיבות ישראל א עמ' 205 בשם החפץ חיים שבימינו יש חיוב לעלות לא"י.

[47] שו"ת ציץ אליעזר ז מח - קונ' אורחות המשפטים פרק יב. וראה שו"ת ציץ אליעזר יז מח יב: "חיוב מכופל על היחיד לעלייה והתיישבות מאז קום המדינה... וזה בהיותו מצווה להיאחז בארץ כדי לחזק בכך המעמד הכללי של חובת האחיזה וההתיישבות שלא תחזור ותשקע חלילה בזמן מן הזמנים ובאיזו דרך שהיא ביד זרים". וראה מאמרו "גדרי חובת העליה וההתנחלות בארץ עם קום המדינה", קובץ תורה שבעל פה לב ירושלים תשנ"א עמ' קח - קיט.

[48] אגרות משה אבהע"ז א קב.

[49] ראה תשובות והנהגות א תתק. וראה פנ"י כתובות קיא א ד"ה אמר ר"א כל הדר בארץ ישראל שרוי בלא עון כו'. וראה א"ת ערך ארץ ישראל.

[50] לנתיבות ישראל ב עמ' קפז.

[51] שו"ת תשובות והנהגות ג סא. על נסיעה לחו"ל למטרות שונות ראה שו"ת תשובות והנהגות א תתק; שם ה שצג; שו"ת משנת יוסף א נה – נז; שו"ת משנה הלכות תניינא א תלא; שו"ת חוות בנימין ג קיד; הרב חיים סבתו, "יציאה לחוץ לארץ", תחומין ט עמ' 257 – 265.

מותר, ולעיתים מצוה, למנוע עליה מכל מי שמצד הדין מותר לגרשו מארץ ישראל.[52]

מפורש בדברי הנביא: ״בעת ההיא אביא אתכם ובעת קבצי אתכם כי אתן אתכם לשם ולתהלה בכל עמי הארץ בשובי את שבותיכם לעיניכם אמר ה׳ ״.[53] פוסק הרמב״ם: ״המלך המשיח עתיד לעמוד ולהחזיר מלכות דוד ליושנה לממשלה הראשונה, ובונה המקדש ומקבץ נדחי ישראל״,[54] כותב המשך חכמה: ״ובארץ ישראל יהיה הקדושה לעתיד עד כי יפלא מעין המלאכים רוחניות כזו״.[55]

*

הזכות לעזוב את המדינה היא אחת מזכויות היסוד החשובות ביותר במחשבה המדינית, שכן היא מאפשרת לכל אחד להתגורר במדינה המוצאת חן בעיניו.[56] אזרח שהיתה לו אפשרות לעזוב את מדינתו ולא עשה כן מקבל בכך על עצמו לשמור על חוקי המדינה.[57]

האמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות קובעת על זכות אזרח לחזור למדינתו: ״לא תישלל באורח שרירותי מאיש הזכות להכנס לארצו הוא״.[58] כמו כן היא קובעת: ״כל אדם בן חורין לעזוב כל ארץ שהיא, לרבות ארצו הוא״.[59]

במדינות רבות מגינה החוקה על זכות האזרח להכנס לארץ ולצאת ממנה.[60] באחרות קובעת החוקה שכל מי שהוא בן האומה רשאי להשתקע בארצו.[61] העקרון שלפיו ראוי לעודד את בני הלאום לשוב להתגורר בארצם בא לידי ביטוי בכמה חוקות.[62] בכמה חוקות מוטלת הגבלות על הזכות לעזוב את המדינה משיקולים של טובת הציבור וטובת המדינה.[63]

---

[52] ראה הערה 37. וראה חוק השבות תש״י - 1950 סעיף 1: ״כל יהודי זכאי לעלות ארצה״. סעיף 2 (ב) קובע: ״אשרת עולה תינתן לכל יהודי שהביע את רצונו להשתקע בישראל חוץ אם נוכח שר הפנים שהמבקש פועל נגד העם היהודי או עלול לסכן בריאות הציבור או בטחון המדינה או בעל עבר פלילי העלול לסכן את שלום הציבור״.

[53] צפניה ג כ.

[54] רמב״ם מלכים יא א.

[55] משך חכמה דברים יא יב.

[56] הזכות לעזוב את המדינה ולחזור אליה נזכרת כבר במגנה כרטה 42.

[57] ראה The Law of Peoples עמ׳ 74, שאחד התנאים הנחוצים להצדקת קיומה של מדינה לא ליברלית הוא שהיא תאפשר למי שאינו מרוצה להגר ממנה. המחבר מוסיף ומעיר בהערה 15 שזכות זו היא חסרת משמעות אם אין לאזרחים זכות גם להתאזרח במדינה אחרת. לדעתו על כל מדינה לסייע לאזרחים השייכים למיעוט, והרוצים לעזבה, להקלט במדינות אחרות. וראה חכמת שלמה שו״ע חו״מ שסט ח: ״אם הוא מושל בכיפה לא שייך לומר דינא דמלכותא דינא, דהיאך יכול (לומר) דאינו רוצה שידורו במדינותו דהרי הכל שלו ואזי יפרחו באויר? לכך לא שייך בזה דד״ד עיי״ש״.

[58] כתבי אמנה 1040 12 4.

[59] כתבי אמנה 1040 12 2 .

[60] ראה ICL חוקת הולנד 2 4 ; חוקת פינלנד 7 (1) ; חוקת שבדיה: 2 7 (1). וראה חוק יסוד כבוד האדם וחירותו סעיף 6.

[61] ראה ICL חוקת פולין 52 (5). הערת הרב נבנצל: ״אלה ארצות חו״ל שאין הבדל מהותי בין אחת לשני״.

[62] ראה ICL חוקת ספרד 42, הקובעת שיש לשמור על זכויות של פועלים העובדים מחוץ לארצם ולפעול לחזרתם.

[63] ראה ICL חוקת פינלנד 7 (2) ; שם חוקת בולגריה 35 (1) ; שם חוקת סינגפור 13 (2).

רלג. זכות לאזרחות[1]

חובותיו של מי שמתגורר דרך קבע בתוך גבולות המדינה[2]

- שמירה על חוקי המדינה ועל מנהגיה[3]
- תשלום מסים, גיוס לצבא וכדי[4]
- השתתפות בהכרעות ציבוריות[5] ובבחירת פרנסים
- נכונות להבחר ולהתמנות לתפקידים ציבוריים[6]

למי שמתגורר דרך קבע במדינה זכויות יתר, על פי החלטת המדינה.[7]

אמות מדה הקובעות את מקום המגורים תקפות גם לגבי הגדרת אזרחות.[8]

---

[1] התורה, חז"ל והפוסקים מכנים את אזרח המדינה בכנויים אחרים כגון בני הארץ, אנשי הארץ, יושב הארץ, תושב הארץ.

[2] מסתבר, שגבול המדינה נקבע בהתאם לכללי המשפט הבינלאומי הציבורי, כמקובל בין ארצות. וראה במדבר כ כא: "וימאן אדום נתן את ישראל עבר בגבלו ויט ישראל מעליו". וראה שמו"ר י ב: "רז"ל אמרו המכות שהביא הקדוש ברוך הוא על המצריים גרם להם שיעשו שלום ביניהם, כיצד היה מחלוקת בין בני כוש ובין בני המצריים, המצריים אומרים עד כאן תחומנו והכושים אומרים ע"כ תחומנו כיון שבאו הצפרדעים עשו שלום ביניהם, הגבול שהיו נכנסות לתוכו הדבר ידוע שאין השדה שלו שנאמר את כל גבולך, גבולך ולא של אחרים". וראה שמו"ר יג ד. על כיבוד המשפט הבינלאומי ראה סעיף רפט.

יש להבחין בין הגבולות שנקבעו למדינת ישראל לבין גבולותיה של ארץ ישראל. פוסקים אחדים סוברים, שמי שגר במדינת ישראל מחוץ לגבולות ארץ ישראל פטור ממצוות התלויות בארץ, וראה שו"ת מנחת שלמה תנינא (ב-ג) מו, שחוכך בשאלה האם תושבי אילת חייבים במצוות התלויות בארץ, ואף דן בשאלה האם, לאור העובדה שאילת נתונה תחת שלטון ישראל, מן הראוי שלא ישמרו שם יום טוב שני של גלויות. וראה הליכות שלמה תפלה פרק טז ארחות הלכה ס"ק 31. לגבי קדושת שביעית בדרום המדינה ראה שו"ת משנת יוסף א מח: "אחרי משא ומתן הוחלט להכשיר את הבאת הירקות מגרופית ויטבתה, לא להכשיר את הירקות מעין חצבה ועין יהב...". כמו כן יתכן שיהודי גר בחלקי ארץ ישראל שבאותה שעה אינם בריבונות המדינה, וראה סעיף ג הערה 6, ואכמ"ל.

[3] ראה סעיפים לו קצו – ר. וראה שו"ת נודע ביהודה תנינא יו"ד סה: "... אבל מה שאני רואה להחמיר הוא כי המנהג שבעירם לא בעיר ההיא לבדה הוא אך מנהג פשוט בכל מדינות מעהרין, ולפי הנראה נעשה בימי הגאון צמח צדק ע"פ הגאון שהיה אז רב דמדינה ונתפשט וקיבלוהו על עצמם כל בני המדינה עליהם ועל זרעם לדורי דורות... הרי כל המדינה הם לענין זה כקהלה אחת ונחשבים וצריך שיתחרטו כל בני המדינה אבל לא שיתחרטו קהלה אחת". וראה שו"ת חת"ס או"ח א קכב: "... והמדינות הללו כולם כעיר א' חשיבי לענין זה כיון ששוים בקבלת האיסור עליהם".

[4] ראה סעיפים קצח קצט רלה.

[5] ראה סעיפים שז שי שיב.

[6] ראה סעיפים קיז קיז קמח.

[7] ראה סעיף צח. בדרך הכלל התורה מטילה על בני העיר לממש את זכויות תושבי העיר ולאפשר להם להנות משירותי רווחה או משירותי חינוך, אולם המדינה רשאית לקבוע שהיא אחראית לזכויות אלו. לגבי הזכות לצדקה מפורש בשו"ע יו"ד רנא ג, שעניי ארץ ישראל קודמים, אולם חכמים לא הורו להקים קופת צדקה שתפרנס את כלל עניי ארץ ישראל. אף לא מצאנו הוראה להקדים ולתת לעניים הגרים בתחומי מדינת ישראל אך מחוץ לגבולות ארץ ישראל, ראה הערה 2.

[8] ראה סעיף רלא. וראה שו"ת רבי אליהו מזרחי (הרא"ם) סימן יג, שההכרעה בשאלה מי נחשב כחבר בית הכנסת נקבעת על פי אותם הקריטריונים המגדירים תושב העיר. לשיטתו מסתבר, שעל פי עקרונות אלה ניתן גם להגדיר אזרח מדינה. וראה במדבר יג יח: "... ואת העם הישב עליה...", ומפרש העמק דבר שם: "דידוע היה שכנענים שכרו חיל גבורים מבחוץ להלחם עם ישראל, והמה אינם מבני הארץ אלא יושבי הארץ כדאיתא בב"ב דף ח דשלשים יום נקרא יושב בה". יש מקום לדון האם תייר שהחליט לא לחזור לארצו אלא

על אף ההבדלים שבין אזרחים ובין תיירים מצווים אזרחי המדינה לנהוג באחוה ובערבות עם כל אחד, שהרי המצוות שבין אדם לחברו אינן תלויות כלל באזרחות או במקום המגורים.[9] פוסק המהרי״ט: ״... פדיון שבויים אלו הבאים מרוסיא יום יום אכולי עלמא רמי לפדותם...״.[10] לפיכך כל אדם באשר הוא זכאי להליכים משפטים הגונים, לסיוע בשמירת מצוות, לסיוע כספי ולטיפול רפואי חיוני.[11]

מי שאינו אזרח הארץ מצווה לנהוג באחוה ובערבות עם האזרחים. על המצוה להחלץ לעזרת ישראל מיד צר כותב הצבא כהלכה: ״ואין הבדל בין מי שגר במקום זה או מי שגר במקום אחר, וכן אם הוא אזרח ישראל או בעל אזרחות זרה״.[12]

במקרים שאינם מפורשים בתורה על הפרנסים לקבוע כללים כיצד זוכה אורח באזרחות[13] וכיצד הוא מאבדה. בליטא תקנו: ״כל מי שישב ודר במדינה אחרת משך עשרה שנים רצופים ולא יתן סכום ולא דמי חזקה משך כל עשר שנים... יחשב לאיש זר...״.[14]

על הפרנסים לטפח אחוה וערבות בין האזרחים ובין תושבים זרים, תיירים וכד׳, ולקבל תקנות להגנת כל מי שאינו אזרח.[15] פשיטא שהם אינם רשאים לקבל תקנות הפוגעות בהם באופן שרירותי, וכשיש הכרח בדבר עליהן להתקבל בנוהל מיוחד.[16]

כאשר הפרנסים מקבלים החלטות על הזכות לאזרחות עליהם לשקול את ההשלכות שיהיו להן על קיום מצוות ישוב ארץ ישראל ועל עידוד יהודים לגור בארץ ישראל.[17]

מותר לשלול אזרחות מכל מי שעל פי דין מותר לגרשו מהמדינה.[18] שלילת אזרחות של אדם מסוים צריכה להיות על דעת בית דין.[19]

להשאר בארץ ישראל חייב גם לשיטת המרדכי בכל המצוות והחיובים החלים על תושבי המדינה, כעין מה שמצאנו בהלכות יום טוב שני של גלויות למרות שהוא עוד לא שכר דירה וכו׳, וראה שו״ע חו״מ קסג ב בהגה, ואכמ״ל.

[9] ראה מו״נ ג לט: ״ואמרו ׳לא תסגיר עבד אל אדוניו׳, הרי אם היות זה רחמים, יש עוד במצוה זו תועלת גדולה, והיא להקנות לנו המדה הנעלה הזו, כלומר שנתן מחסה למי שבקש חסותנו ונגן עליו, ולא נמסרהו בידי מי שעקר מפניו. ולא די בכך שתתן מחסה למי שבקש חסותך, אלא שעוד מוטלת עליך חובה, והיא שתדאג לצרכיו ותטיב לו, ואל תכאיב לבו בדברים... והנה קבע דין זה בפחות שבבני אדם והנמוך שבהם במעלה, והוא העבד, כל שכן אם יבקש חסותך אדם רם המעלה כמה מוטל עליך שתעשה למענו״. וראה ספר החינוך המובא בסעיף רלא הערה 30.

[10] שו״ת מהרי״ט ב חו״מ יג. וראה פנקס קהל קאסאלי מונפיראטו החלטה תרצח משנת ת״ג לפ״ק.

[11] ראה סעיפים צח רמה רמז רסח רפ.

[12] הצבא כהלכה טו יא ציון 9. וראה רד״ק שפטים ה כג ד״ה אורו מרוז: ״שם עיר קרובה למקום המלחמה ולא באו לעזרה לפיכך קללה אותן אבל הרחוקים שלא באו לא קללה אותם״. מכאן שמבחינה מוסרית יש יותר אחריות בענין זה למי שקרוב. על החובה להשתתף במלחמה ראה סעיף קצח.

[13] על שאלות דומות בכל הנוגע לתושבות בעיר ראה סעיף רלא.

[14] פנקס מדינת ליטא ועד שפ״ח לפ״ק רב.

[15] על זכויות תביעה של תושב חוץ ראה סעיפים צח קע רמה רמז רסח רעד רפ.

[16] ראה סעיפים קכט – קלא.

[17] יש לדון אם על פי דין תורה רשאי יהודי להחליף את אזרחותו. מחד גיסא בכל מקרה שמותר לצאת לחו״ל מה אכפת אם היוצא מקבל אזרחות זרה. מאידך גיסא אולי יש בויתור על האזרחות משום הבעת זלזול במצות ישוב ארץ ישראל וצ״ע.

אין לגרש נתין זר אם ידוע שכתוצאה מהגירוש צפויים לו עינויים או איום על חייו, שהרי הרמב"ם פוסק: "מפרנסים עניי עכו"ם עם עניי ישראל".[20]

אין לגרש נתין זר או שוהה בלתי חוקי מבלי לאפשר להם פניה לבית דין.[21]

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות לקבלת אזרחות.[22]

*

בתקופות שונות בהיסטוריה ובמקומות שונים לא היו אמות מדה אחידות להענקת זכויות אזרח.[23] מדינות הלאום שהתפתחו במאה התשע עשרה החליטו להעניק זכויות מליאות לתושביהן בני הלאום ושאר התושבים קבלו רק זכויות טבעיות.[24]

כיום רוב המדינות מפלות לטובה את אזרחיהן בעיקר בכל הנוגע לזכויות המדיניות - לבחור, להבחר ולהתמנות, להתאגד ולהתקהל, ובנוגע לזכויות התביעה כגון הזכות לרמת חיים נאותה

---

18 ראה סעיפים רלב שנג. וראה נופת צופים השער השני טו: "ומי שייעץ בקבוץ הממונות צריך... שידע מיני האנשים אשר במדינה, שאם יהיה שם ריק בטל, נעדר המלאכה, ייעץ לגרשו מן הארץ". על פי דין תורה אין לגרש בטלנים מן הארץ, ושמא כך היה מנהג מלכי אומות העולם בזמנו. וראה סעיף רלב הערה 36.

19 ראה סעיף צט.

20 רמב"ם מתנות עניים י ה. כלל זה נקבע ללא התחשבות באזרחות אותו נכרי. וראה ספר החינוך תלא: "הזכיר לנו שכבר נכוינו בצער הגדול ההוא שיש לכל איש הרואה את עצמו בתוך אנשים זרים ובארץ נכריה, ובזכרנו גודל דאגת הלב שיש בדבר וכי כבר עבר עלינו והשם בחסדיו הוציאנו משם, יכמרו רחמינו על כל אדם שהוא כן", והמנ"ח הבין שמדובר בכל אדם, ובכלל זה נכרי. מסתבר שבזמן שיד ישראל תקיפה יש לדרוש מאותם נכרים להתגייר או להיות גרי תושב, ראה סעיף שכא. וראה לח"מ רמב"ם מלכים ו א שנכרי שקיבל על עצמו לשמור ז' מצוות בני נח מיראה אינו נחשב כגר תושב, אך אולי בימים שיקוים חזון הנביא "... כי מלאה הארץ דעה את ה' וגו' " לא תתעורר כלל שאלה זו, ואכמ"ל.

21 ראה סעיף שכ הערה 19.

22 ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת החוקה עמ' 6 – 15 סעיף 7 1) ב: ואלה הם אזרחי ישראל: - א. כל יהודי היושב בישראל ביום מתן החוקה... ב. כל יהודי מבן 18 ומעלה... ובוחר תוך שנה אחת באזרחות ישראל. בחירת הבוחר תקנה את האזרחות גם לאשתו ולילדיו אשר טרם מלאו להם 18 שנה. ג. כל איש אחר, שאינו יהודי אשר היה נתין ארץ ישראל ביום הסיום המנדט...". הרבנים העירו כמה הערות על סעיף זה. הרב הרצוג מעיר בעמ' 22: "הגיל 18 לכאורה אין לו יסוד". עוד מעיר הרב הרצוג: "... לפרש בחוקה שאין ההתאזרחות או קבלת הנתינות פוגעת במשהו בענין הגיור הקבוע בחוקי התורה, כדי שלא תצא, ח"ו, טעות כאילו גוי שנתאזרח יש לו דין גר ממש...". וראה תגובות של כמה מהרבנים בעמ' 40. הרב עוזיאל מציע להוסיף אחרי המלים "גם לאשתו" את המלים "הנשואה לו כדת משה וישראל". הרב מרצבך מציע שהרבנות תהא זו שמוסמכת לקבוע מיהו יהודי. הרב ד. קוק מציע לנסח באות ג: "כל איש אחר שאינו יהודי ואינו עובד אלילים".

וראה הצעת חוקה סעיף 20: "ישראל תתן מקלט בגבולה לכל נרדף לוחם למען זכויות האדם. לא יוסגר איש למדינת חוץ בה עלול להענש מטעמי גזע, דת או השקפה פוליטית". הרבנים לא העירו על כך, זולת הערה של הרב לוין בעמ' 42 שהמושג לוחם למען זכויות האדם הוא פרזה ריקה. וראה תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 22, שיש להדגיש כי אזרחות אינה קשורה ליהדות, וכי אם נכרי מתאזרח הוא ממשיך להיות נכרי.

23 ראה EB (2008), citizenship.

24 ראה EB (2008) alien. על זכויות טבעיות ראה סעיף ג הערה 15.

והזכות לקבלת טיפול רפואי.[25] המדינות מטילות גם יותר חובות על האזרחים ורק הם חייבים בשירות צבאי ובתשלום כל המסים.

מקובל כיום שלכל מדינה יש מחויבות מסוימת לתת אזרחות למי שנמצא במדינה שנים רבות,[26] למי שנישא לבן זוג מהמדינה, לחסר נתינות אחרת, ועוד כיו"ב.[27]

מדינות שונות נותנות בטוי בחוקותיהן למעמדם המשפטי של תושבים שאינם אזרחים. במדינות אחדות קובעת החוקה שלזר יש זכויות כמקובל במשפט הבינלאומי.[28] באחרות החוקה מפרטת את זכויות האזרח הזר במדינה,[29] או שהן מדגישות שזכויות מסוימות מוקנות גם לזר.[30] בקצת מן החוקות נאסר על מי שאינו אזרח להתמנות כעובד השירות הציבורי.[31] ובאחרות קיימת הוראה שלפיה רק אזרח המדינה יהיה עובד מדינה או שופט,[32] או חייל בצבא.[33] עם זאת, קיימות מדינות שבהן קיימות הוראה חוקתית מפורשת ולפיה תושבים שאינם אזרחים עשוים להדרש לשמור על עצמאות המדינה ולהגן על גבולותיה.[34]

מדינות שונות מעניקות אזרחות באופן שונה ועל בסיס אמות מידה שונות.[35] בשל כך יש בעלי אזרחות כפולה ויש חסרי אזרחות מכל וכל.[36]

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת שלושה עקרונות

- "כל אדם זכאי לאזרחות".[37]
- "לא תשלל מאדם אזרחותו דרך שרירות ולא תקופח דרך שרירות זכותו להחליף את אזרחותו".[38]

---

[25] ראה International Law עמ' 722 – 729, שבמשפט הבינלאומי מדינה יכולה להגיש תביעה של יחיד כנגד מדינה זרה רק בשם אזרחיה.

[26] ג'ין המפטון (Jean Hampton), בספרה Political Philosophy פרק ששי עמ' 217 – 249, טוענת שאזרחים זרים הגרים במדינה שנים רבות זכאים לאזרחות.

[27] ראה סעיף רלג.

[28] ראה ICL חוקת איטליה 10 (2) שמעמד תושבים זרים יקבע מתוך התאמה לעקרונות הבינלאומיים וההסכמים השונים.

[29] ראה ICL חוקת שבדיה 2 20.

[30] ראה ICL חוקת הולנד סעיפים 1 3 4 5 6 7 7 10 11 15 17 18 ; חוקת קרואטיה 26 ; חוקת איסלנד 68 ; חוקת נורבגיה 92 (2) ; חוקת הונגריה 58 (1).

[31] ראה ICL חוקת דנמרק 27 (1).

[32] ראה ICL חוקת שבדיה 11 9 (3).

[33] ראה ICL חוקת יוגוסלביה 134 (1) ; חוקת בלגיה 10 (2).

[34] ראה ICL חוקת הולנד 97 (2) וחוקת איסלנד 75.

[35] ראה EB (2008), citizenship

[36] ראה EB (2008), nationality.

[37] הכרזה טו 1. וראה ההה"מ 873. לאור ההבדלים הקיימים בין המדינות השונות בכל הנוגע לקבלת האזרחות, כמבואר לעיל, משמעות הוראה זו שיש להעניק אזרחות לכל מי שנולד לאזרח המדינה שאין לו אזרחות במדינה אחרת.

[38] הכרזה טו 2. וראה ההה"מ 873.

- "כל אדם זכאי לבקש ולמצוא בארצות אחרות מקלט מרדיפות.[39] אין להסתמך על זכות זו במקרה של האשמה פלילית שמקורה האמיתי במעשי פשע לא מזוינים או במעשים שהם בניגוד למטרותיהן ולעקרונותיהן של האומות המאוחדות".[40]

חוקות אחדות קובעות שילדים מקבלים באופן אוטומטי את אזרחות ההורים.[41]

מדינות אחדות קובעות בחוקתן שאין לכפות שלילת אזרחות.[42] אחרות קובעות כי ניתן לשלול אזרחותו של אדם שיש לו אזרחות נוספת, דהיינו רק במקרה ששלילת האזרחות אינה גורמת לו להיות חסר אזרחות לחלוטין.[43] קצת מדינות קובעות בחוקתן תנאים מגבילים אחרים לשלילת אזרחות.[44] מדינות אחדות מגדירות בחוקתן אילו תנאים מצדיקים שלילת אזרחות.[45]

---

[39] מקלט מרדיפות מכונה כיום זכות למקלט מדיני, ראה ההה"מ 878.

[40] הכרזה יד 1 - 2.

[41] ראה, לדוגמא, ICL חוקת פינלנד 4 שכל מי שנולד להורים מפינלנד זכאי לאזרחות.

[42] ראה ICL חוקת סלובקיה 5 (2). וראה שם חוקת ספרד 11 (2) שלא ניתן לשלול אזרחות ממי שנולד כספרדי, ומשמע מכך שניתן לשלול אזרחות מאחרים.

[43] ראה ICL חוקת גרמניה 16 (1) וחוקת שבדיה 2 7 (2).

[44] ראה ICL חוקת איטליה 22 שאין לשלול אזרחות בשל נימוקים פוליטיים.

[45] ראה ICL חוקת שבדיה 2 7 (2) שניתן לשלול אזרחות ממי שעבר לעבוד בשירות מדינה אחרת. ראה ICL חוקת ספרד 11 (3) שקבלת אזרחות של מדינה אחרת גוררת איבוד האזרחות מלבד מדינות להן יש קשרים מיוחדים עם ספרד, בעיקר בדרום אמריקה.